

KERESZTÉNY MAGVETŐ

AZ UNITÁRIUS IRODALMI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

SZERKESZTIK:

DR. BORBÉLY ISTVÁN, DR. FERENCZY GÉZA,
DR. KISS ELEK és VÁRI ALBERT

MINT SZERKESZTŐBIZOTTSÁG.

FŐMUNKATÁRSÁK:

BENCZÉDI PÁL, KAÜNTZNE ENGEL ELLA,
KELEMEN LAJOS, KERESZTESI DÉNES, KOVÁCS LAJOS, LŐFI ÖDÖN
PÉTER LAJOS és DR. VARGA BÉLA.

LVIII. ÉVF.

1926. OKTÓBER—DECEMBER

4. FÜZET.

TARTALOM:

Tanulmányok.

Vári Albert: A betűk lelke	177
Dr. Gál Kelemen: Jakab Elek emlékezete	183
Kurt Kessler: Eucken Rudolf	191
Karl Barth: Jakab apostol	197
A. Faut: Prédikáció és istentisztelet	203
Dr. Borbély István: Simén Domokos és kora	210
Dr. Gál Kelemen: Brassai Sámuel	227
Pálfi Márton: Amerikai protestáns liturgia	240
V. A.: A halál aratása	243
Orosz Endre: Kolozs unitárius temetője	246

Irodalom	249
----------------	-----

CLUJ—KOLÓZSVÁR

MINERVA IRODALMI ÉS NYOMDAI MŰINTÉZET RÉSZVÉNYTÁRSASÁG NYOMÁSA

1926.

Keresztény Magvető

megjelenik minden három hónapban egyszer, legkevesebb 3 ív tartalommal.

A *Keresztény Magvető* a szabadelvű kereszténység szolgálatában áll. Célja: a tiszta keresztény theizmus magasztos eszméit a jelenkor különböző gondolatáramlatai közt fenntartani s emellett szolgálni azoknak az érdekeknek is, melyek az egyház s különösen az unitárius és más szabadelvű egyházak életére történelmi vagy gyakorlati szempontból vonatkoznak

Évégre közöl hit, bölcséleti és történelmi tanulmányokat, értekezéseket, szépirodalmi munkákat s másnemű dolgozatokat s azonkívül az oktatás- és nevelésügynek is tért szentel; az egyházi és oktatásügyi nevezetesebb mozgalmakat figyelemmel kíséri.

Előfizetési ára egész évre: 200 lej. Pártoló díj egész évre: 250 lej, mely összeg *Hadházy Sándor* egyházi pénztárnok, az U. I. T. pénztárnoka címére küldendő (Cluj—Kolozsvár, Unitárius Kollégium.) Az Unitárius Irodalmi Társaság alapító és rendes tagjai fél árban kapják a folyóiratot.

KERESZTÉNY MAGVETŐ

LVIII. ÉVF.

1926. OKTÓBER — DECEMBER.

IV. FÜZET.

A BETŰK LELKE.

A történelem folyamán nincsen nagyobb jelentőségű és következményeiben messzibbre ható győzelem feljegyezve, mint a minőt aratott *Gutenberg János* a XV. sz. közepén, amidőn az általa feltalált sajtóval 36 soros bibliáját kinyomatta. A betű evvel az egyszerű és jelentéktelennek látszó ténnyel indul el világhódító útjára. Addig is végezte a maga hivatását azokon a kő- és cserépdarabokon, amelyeket az újabbkori tudományos kutatás felszínre hozott s amelyekről Egyiptom, Asszírnia, Babilónia ősi kultúráját s a Sumir népek műveltségi állapotát olvasásuk le sok ezer év után, amikor már minden más nyomot betakart az idő feltartózhatatlan homokja. Végezte azokban a megmérhetetlen becsü kodexekben, amelyeket egy-egy önfeláldozó szerzetes talán egy egész életen keresztül másolt, hogy benne korának lelki kincseit örökségül hagyja a késői századoknak. Azonban itt még a betű kiváltság és előjog, amelynek áldásában csak egyes kiválasztottak részesülnek. Olyan mint a nemes levél, amelynek boldog birtokossa bizonyos fölénnyel tekint le a nép közönséges fiára. Bizonyos varázslatos tudomány a betűvetés, amelyet irigykedve néz a jámborlelkű ember, aki nincsen beavatva a titkok titkába.

A betű a Gutenberg-féle bibliával indul el azon az úton, amelyen a világ közkincsévé s a demokrácia egyik hathatós tényezőjévé lehetett. Amikor aztán sorban rájött az ember a betűöntés titkára, amikor felfedezte a gyorssajtót, a betűszedő s majd a rotációs gépeket, amelyek segítségével óránként 20—30.000 lappéldányt nyomtat, hajtogat és fűz: akkor szárnyakat kapott a betű, amelyekkel bejárja a közeli és távoli földrészeket, mint a hang a levegő láthatatlan hullámrezgésein keresztül.

De én nem a betűk technikájáról, hanem a betűk lelkéről akarok szólni. Mert van lelke a betűnek is. Olomkatonának nevezik ma. Mint a jó katona, engedelmeskedik; de egyben érez, ítél, küzd, örvend, búsul, harcba indul, csatát veszít, győzelmet vív, sebeket osztogat, gyógyít és megvigasztal, szeret és gyűlöl. Hangszer a betű, melynek néhány húrján az em-

beri érzelmek, indulatok, gondolatok végtelen sora jut kifejezésre.

♥ Egy betű magában véve olyan, mint egy homokszem. De amint a homokszemek sokaságából épülnek a templomok és kultúrpaloták: úgy alakulnak ki a betűk láncolatából a legszebb költemények és tudományos rendszerek. Amiképpen 10 egyszerű számjegyen alapszik a variációk és kombinációk végtelen sorozata s végeredményében az egész számtani tudomány: úgy a betűk sorozatán épül fel a világirodalom beláthatatlan, gazdag mezeje. Fokmérő a betű s az analfabéták száma mutatja valamely népnek és nemzetnek a műveltségi állapotát. A földnek egymásra halmozott rétegei őrzik a letűnt évezredek különböző korszakai növény- és állatvilágának megkövesült maradványait s a gyakorlott geológus ezekből a kővületekből kiolvassa a mult nagy katasztrófáinak s a létért folytatott élet-halál harcoknak a történetét. Így őrzi a betűk szentelt balsama az elmúlt századok lelki harcait, a szellemi fegyverek mérkőzéseit, az igazságért, a szabadságért, a vallásért és a lelki tökéletesedésért folytatott harcait. A betűk világító fényénél kitárul előttünk a multnak lezárt kapuja s ha belépünk annak emlékektől megszentelt falai közé, ott találkozunk őseinkkel. Látjuk az érzelmeket, amelyeket ők tápláltak, az eszményeket, melyekért ők hevültek, az Isteneket, akikhez ők imádkoztak, a vallást, melynek tanaiban keresték lelkük üdvösségét. A betűk varázshatalma üzenetet közvetít nekünk a letűnt százévek régen porladozó embereinek örömről és bánatáról, reményeiről és csalódásairól, igazságáról és tévelygéséről, hitéről és áldozatairól. Tükör a betű, amely a maga igaz és hamisítatlan valóságában állítja előnkbe a multnak erényeit és bűneit, győzelmeit és bukásait, fejlődésének eszközeit és hanyatlásának okait. Milyen szegények volnánk mi ma ama gazdag lelki kincsek nélkül, amelyeket a betűknek eme tárháza őriz és tartogat a mi számunkra! Mint a fa gyökér, a templom fundamentum nélkül: olyanok volnánk mi a multnak eme féltve őrzött értékei nélkül.

A mult táplálja a jelent. Ha jelenem borult, a mult verőfényes napja alá menekülök, hogy lelkem borúja enyhületet találjon. Ha törpe korban élek s magam körül nem találok apostolokat, prófétákat és Messiásokat, akikért lelkesülni tudnék, a multba tekintek vissza s a régi fénynél gyujtok új szó-

vétneket. Ha eszményeim elhomályosulnak, ha egy törpe kor földhözragadottsága és matériális törekvései engem is magukkal sodornának: ismét csak a multból felém nyújtott vezető kezeket ragadom meg s azok felülemelnek az élet hiábavalóságain. Ha pedig bünt, árnyat és sötétséget látnék a multban: az ismét, mint egy élő tilalomfa áll előttem, hogy figyelmeztessen a bukás szégyenére, a gyarlóság szomorú következményeire, de figyelmeztessen a kötelesség szentségére, a boldogulás igazi útjára és a hűség jutalmára. A multnak eme megbecsülhetetlen és nélkülözhetetlen tanuságai a betűk csatornáin szivárognak át az én lelkembe. Ez a csatorna vezeti át a mult lelkét a jelenbe, hogy azt megtermékenyítse.

De a jelen is a betűk által lesz a jövőendő kincsévé. A mi küzdelmeink, a mi vágyaink, a mi örömünk és bánatunk, a mi hitünk és reményeink a betűk szárnyain szállnak át az utódokra. A betűk őrzik meg a mi szellemünket, hogy az a földi halhatatlanság Pantheonjában fennmaradjon. Aki ír, az soha sem tudja, hogy melyik pillanatban állít egy emlékoszlopot, amelyhez a késői unokák is kegyelettel zarándokolnak, vagy mikor gyújt fel egy mécsest, mely holta után is világolni fog. Így lesznek a betűk a földi igazságszolgáltatás hivatott katonái s a halottaknak örökké élő bizonyágtevői. Akit a saját kora nem ért meg, mert szellemi magaslatához nem tud felemelkedni; akit korának közvéleménye igazságtalanul kiközösít s ártatlanul az árulás vagy istentagadás bélyegét sűti homlokára: a mellett is felsorakoznak ezek a hűséges katonák. Letörlik homlokáról a szégyen-bélyeget s trombita szóval támasztják fel eltemetett igazságát. Egy-egy aranyláncszem minden betű, amelyek összefűzve alkotják azt a szétszakíthatatlan láncot, amely a múltat a jelenen át a jövőendővel összefűzi. Egy-egy csepp minden betű, amelyek egyé olvadva, alkotják azt a hatalmas folyamatot, amely a legrégebb múltból kiindulva, magával hozza az élet, a termékenység és a fejlődés csiráit s a mi korunk lelki javaival is meggazdagodva, tovább hömpölyög a történelem tágas mezején, hogy a jövő számára magával vigye az összegyűjtött lelki értékeket.

Már ezekből is világos, hogy milyen nagy különbség van a beszéd és az írás között. A beszéd is nagy hatalom, amely ellenállhatatlanul sodor magával embereket és tömegeket. Közvetlen hatás tekintetében az írás nem is versenyezhet vele.

Aki hallott egy igazán nagy szónokot, az bizonyára kitörülhetetlen nyomokat hagyott lelkében. Egy-egy elragadó szónoki beszéd nagy tetteknek, merész elhatározásoknak, népek és nemzetek életére elhatározó befolyást gyakorló eseményeknek, békének vagy háborúnak lehet a szülő oka. De ereje és hatása evvel meg is szűnik. A legújabb kor nagyszerű találmánya: a rádió megsokszorozta ugyan az emberi hang erejét s megnövelte terjedelmét. Ma egy szónok szavait ugyanazon időben hallgathatják egész Európában, sőt talán az egész világon. De mégis a szónoklás csak a jelennek a művészete. A beszéd elhangzik, mint a mennydörgés vagy mint egy szép zenei darab. Kellemes vagy kellemetlen benyomást hagy maga után, de ez a benyomás az idővel mind inkább halványul, míg a végén pusztá emlék marad csupán, mint az a maroknyi hamu a hamvvederben. Olyan a szónoklás, mint a színész művészete. Míg él, rózsák között, tapsviharban él a színész, de halálával örökre vége szakad művészetének is.

Nem így az írás. Az az örökkévalóság művészete. A szavak elrepülnek, de az írás megmarad — mondja a régi közmondás is. Olyan az írás művészete, mint a szobrászat és festészet. A szobrász és festő akárhányszor holta után teremt iskolát maga körül. Ciceró vagy Demosthenes, Pázmány és Kossuth vagy Dávid Ferenc szónoki erejéről is csak amaz írott művek alapján szerezhethetünk ma fogalmat, amelyek tőlük reánk maradtak. Milyen szegények volnánk ma, ha a zsidó nép Istentől ihletett prófétái le nem írták volna azokat a hős és erős beszédeket, melyekkel népüket bűnbánatra hívták, vigasztalták, egy szebb jövő reménységével vagy éppen a Messiás eljövetelével biztatták! Vagy mivel tudnók pótolni azt, ha Jézus örök szép példázatait vagy a hegyi beszéd vallási igazságait a tanítványok a betűk segítségével meg nem örökölték. Milyen hiányos lenne a mi irodalmunk, ha Petőfi vagy Arany csak úgy elszavalta, de le nem írta volna verseit! Márvány a betű, mely által a művész nemcsak láthatóvá teszi, de meg is örökíti lelkének álmait.

Azonban a betű olyan növény, amely csak a szabadság földjében virágzik és terem gyümölcsöt. Amint Izrael fiai a babiloni vizek mellett a fűzfákra akasztották hegedűiket s elnyomóik hiában követelték, hogy a Sion vigénekét énekeljék: azonképpen rabláncon a betű is fakó és színtelen lesz, mint a

virág az őszi dér érintésére. Csak annak a betűnek van létjogosultsága, mely az igazság szolgálatában áll s mely a lélek tisztán mutató tüköre. A gondolat-, a hit- és lelkiismereti szabadság áldásos verőfényében termékenyül meg a lélek s szaporodnak és virágoznak a betűk. Az úgynevezett cenzura tettetésre, képmutatásra és bujkálásra vezet. S mint az olyan helyeken, ahová a nap sugarai el nem hatolhatnak, kártékony bacillusok, penészgombák milliói szaporodnak el: úgy a szabadság életadó napjától megfosztott irodalomban is felburjánzanak azok a káros irányzatok, melyek a romlásnak a halálnak előhírnökei szoktak lenni. Igaz ugyan, hogy a legjobb földben s a legtisztább verőfény mellett is terem gyom és konkoly bőven; de az igazság mégis erősebb a hazugságnál, a szeretet a gyűlöletnél, az erény a bűnnél s az élet a halálnál. Csak nyissunk szabad versenyteret a betűk előtt, mert azok előbbutóbb győzelemhez segítik a szépet, a jót és az igazat, mert ezeket még a Gondviselés keze is őrzi és vezeti, mint az igazi életnek és fejlődésnek örökös irányjelzőit. Azért hadd vivják a legellentétebb élet- és világnézetektől vezetett betűk elszánt harcukat. Ez a szellemi harc készíti elő a talajt s tisztítja meg a levegőt, amelyben az élet kenyerét adó tiszta búza dús kalászatokat fog hajtani.

Azonban a betű nem csupán életet, áldást és termékenységet áraszt, hanem az írások szerint *ő*l is. Ől erkölcsöt, becsületet. Rabigába hajt lelkeket. Leromból kulturákat és intézményeket. Mint a katonát a háboru vihara közben, úgy a betűt is sokszor elragadja az indulat és szenvedély heve. Olyan a betű is, mint a tűz, mely józanon kezelve áldás forrása s az emberi életnek egyik fő java; de gondatlan kezekben átokká s a halál és pusztulás okává lehet, romokat, keserőséget, könnyeket, tört szíveket és sóhajtásokat hagyva maga után.

Romból a betű, amikor szembehelyezkedve az erkölcs és vallás örök törvényeivel, azt tűzi ki céljául, hogy eszményeket gyilkoljon; amikor hamis jelszavaktól irányítva állandóan az élet szemétdombjait bolygatja, amikor a lelki gyönyör helyett a testi vágyakat ingerli s az érzékeket csiklandozza; amikor a pornográfia útján az emelkedés, az építés és nemesbedés helyett lejtőre, hanyatlásra és bűnre irányítja a lelkeket. Pusztít a betű, amikor alantas önző érdekektől vezetettve az élet nyugodt vizeit felkavarja, hogy aztán a zavarosban annál

inkább halászhasson; amikor a destrukció bárdjait és kalapá-csait forgatja csak azért, hogy rombolási kedvét kielégíthesse. Gyilkol a betű, amikor oktalan túlzás és elvakult szenvedély vezeti a tollat; amikor a gyűlölet és elfogultság homályosítja el a józan belátást, amikor faji vagy felekezeti elvakultságában éket ver ember és ember közé s egyik a másik ellen uszítja azokat, akiknek Istentől rendelt hivatása az egymás megértése és támogatása. Ártalmas a betű akkor is, amikor nem a szív sugallata, nem a meggyőződés ereje, hanem a pénz varázsa mozgatja a tollat. Amennyire vétkes az, aki áruba bocsátja hazáját, vallását vagy becsületét, éppen annyira bűnös az, aki tollát adja el; mert ez által eladja meggyőződését, jellemét, lelkét. Evvel megcsalja önmagát és embertársait, de megcsalja még az utána következő nemzedékeket is. Végül ől a betű, amikor bálványt csinálunk belőle; amikor a rideg dogmát többre becsüljük, mint a lelket és szellemet; amikor a gondolatok szárnyait bilincsekké változtatjuk át; midőn a fejlődés lendítő rugóját a haladás kerékkötőjévé tesszük; amikor az, ami „meg van írva”, szárnyát szegi a lélek emelkedésének s útját állja a magasabb erkölcsiségnek; amikor a betű a hit-, lelkiismeret- és gondolatszabadság börtönévé lesz.

A betűnek ezt a káros hatását törvényes rendeletekkel, büntető paragrafusokkal vagy terrorral föltartóztatni nem lehet. Ez a lelkület, a jellem és az intelligencia kérdése. Ide valóban talál Jézus mondása: „Nem teremhet a jó fa rossz gyümölcsöt, sem a rossz fa jó gyümölcsöt nem teremhet. Valamely fa nem terem jó gyümölcsöt: kivágattatik és a tűzre vették.” Máté 7. 18—19.

Minden író egy hadvezér, akinek a világ legengedelme-sebb katonái állanak rendelkezésére; de a felelősséget is egyedül hordozza. Ha tisztelet övedzi az okos és bölcs hadvezért, ki katonáit győzelemre vezeti, még inkább megérdemli a babért az az író, aki a lelkeket hódítja meg egy szebb és jobb világ számára.

Vári Albert.

JAKAB ELEK EMLÉKEZETE.*

Kultúrházat felavatni ma Erdélyben és magyar kultúrházat felavatni egy székely községben, mélyen tisztelt hallgatóim, ez valóban az idők jele és teljessége. Jele annak, hogy a falu végre, ha sokára is, kezd tudatára ébredni annak a nemzetfenntartó hivatásának, amely itt e területen reá vár. Hogyne fogadtam volna el hát azt a kitüntető felhívást, hogy a közmi-velődési ház felavatása alkalmával emlékbeszédet tartsak?

Boldog örömmel fogadtam el, hiszen ez a történelmi pillanat gyönyörű útnak indulás az mindama elgondolásoknak, melyek már 8 éve minden itt élő s faja jövőjéért aggódó magyart éjjeli-nappali gonddal töltik el. Egy első bátor és nagyszerű lépés, egy példát és irányt mutató célkitűzés, egy öntudatos rá-tappintás és termékeny birtokbavevése annak a földnek, melyhez, melynek minden rögéhez ezer esztendő viharain és vérkeresztségein keresztül minden élményünk és emlékünkhöz köt. Egy első lépés, melyhez, — boldog vagyok, ha elgondolom — most már sok-sok ehhez hasonló lépés következik mindaddig, míg lelkiismeretünk néma hangjában hallani fogjuk e földben porladó őseink elismerő szavait. A nagy költő (Schiller) szerint: az a gonosz tett átka, hogy tovább szülve mindig gonoszt kell szülnie. Milyen öröm látni: az a jó tett áldása, hogy tovább teremve mindig és szükségképen jót nemz.

Egy gyönyörű kép él a lelkemben. Most már hiszem, valóságos lélekkel bízom az isteni gondviselésben, hogy valósulni fog. Látom a székely falut, közepén az Isten házaival és az iskolákkal, hol az édes anya nyelvén csendülnek meg a gyermeki ajkak; látom kövezett, csatornázott, éjjel kivilágított utcáival, fákkal és virágokkal beültetett köztereivel és utcáival, mozijával, színi előadásaival, közfürdőjével. És látom az elhagyott, begyepesedett udvaru korcsmákat, a benépesedett tem-

* Felolvasatott 1926. okt. 17-én Szentgericén a Jakab Elek-kultúrház felavatási ünnepélyén.

plomok, iskolák és kultúrházak kitárt ajtójú csarnokait, hallom a vető, boronáló, kapáló, cséplőgépek bűgását és zakatolását. És látom a vagyoni jólétől a közműveltség és erkölcs útjain boldog, derüs arccal papja, tanítója vezérlete mellett előhaladó népet, az én székely fajomat. Gyönyörű álmokkép!

De vajjon csak álmok? A halhatatlan Petőfi, aki annyira szépet álmodott rövid csillagfutásában, édesanyjának olyan mély és igaz meggyőződéssel mondja: „Anyám, az álmok nem hazudnak.“ Ime, nem a legszebb valóság-e ez a ház, amely máától fogva mind az idők végezetéig Szentgericének és nagy szülöttjének, Jakab Eleknek nevét és dicsőségét fogja világgá hirdetni!?

És ez a másik ok, amiért örömmel fogadtam el a rendezőség megtisztelő felhívását. Nem félek attól, hogy a vértermészetes köteléke, mely engemet Jakab Elekhez fűz, elfogulttá tenne iránta. Az ő jelentősége a múlt száz év magyarságának történetében olyan nagy, hogy inkább attól tartok, hogy az én gyenge és erőtelen tollam nem tudja nagyságát hozzá méltóan kifejezni. És már az a puszta tény, hogy a rendezőség a ház megkeresztelésénél reá gondolt, mutatja, hogy kellően becsülni tudja az ő termékeny és áldott közművelődési tevékenységét. Egyik hozzám intézett levelében írja: „Büszke vagyok, hogy ez erős községben születtem.“ Nos, azt hiszem: Szentgerice, ha megkérdeznék, nem felelné egyebet, csak visszafordítaná a kijelentést: „Én meg büszke vagyok nagy fiamra!“

Hosszú az az út és több mellőzést és tövist, mint babért termelt az a pálya, mely a szentgericei zsindegyháza, szerény székely ház küszöbétől az iskola kopottas padjain, a szabadságharc viharain, az abszolutizmus néma tűrésein és szenvedéseiben, a levéltárak éjeket átvirrasztó fáradhatatlan kutatásain keresztül az országos levéltár igazgatói állásáig és a Magyar Tudományos Akadémia tagságáig ível fel. De Jakab Elek a természet megáldotta mindamaz adományokkal, amelyekkel ezt a szép pályát megfuthatta. Pedig két körülmény pályájának minden emelkedő lépcsőjénél akadályul szolgált. Az egyik: vallása; a másik csak az igazságot tekintő, a hajlongást nem ismerő, őszinte, egyenes jelleme és szókimondása. Fáj érintenünk ezt a pontot, aminthogy az ő lelkét is hosszú időn keresztül kedvetlen érzések telítették a méltatlan mellőzések miatt. De meg kellett említenünk, mert úgy érezzük, a történelmi igazságnak tartozunk vele.

Székely fajának minden kiváló tulajdonságát és erényeit egyesítette magában. Nem lángelme, aminthogy az erdélyi föld ritkán termel ilyeneket. De nyílt és fogékony elme minden szép és nemes iránt, felvértezve a tudásnak rengeteg kincsével s megáldva egy szinte bámulatos emlékező tehetséggel. Munka-szerető és fáradhatatlan némelykor egészsége veszélyeztetéséig. Tudományának hű, szenvedélyes és szerelmes alattvalója, jogosult egyéni és családi, meg vagyoni érdekei hátrányára is. Még halálos ágyán is megható esengéssel kéri az utolsó munkát, melynek írása közben hullott ki megdermedő kezeiből apró kis betűket sorakoztató tolla. Halálig hű fajához, melyről olyan nagy szeretettel ír, valahányszor alkalmá nyílik rá. S hányszor kerít rá alkalmat, mikor nem annyira tárgya, mint inkább szeretete vezeti. Megtörhetetlenül erős és egyenes jellem, megközelíthetetlenül tiszta kezű, ki előtt a köz vagyona érintetlenség. Szókimondó néha a sértés és gorombaság határáig. Hányszor vigasztalt engem a nyers és kurtán-furcsán elintéző pattogása miatt pityergő gyermeket, sőt ifjút azzal, hogy: én azzal bánok így, akit szeretek. Szangvinikus, szalmaláng temperamentuma, amely amilyen gyorsan fellángolt, ép oly gyorsan ki is lobbant, nem alkalmas arra, hogy a hívők és barátok nagy seregét gyűjtse köréje. De magas, sugár alakja, tiszta tűzű, kék szemei, gyors mozgása, beszédjének magával ragadó heve és eleven sodra, a benyomásokra azonnal reagáló lelke — alapjában agitátorra és misszionáriussá determinálják. S valóban ilyennek is indul. Alig végzi el iskoláit s teszi le az ügyvédi vizsgáját és lesz Marosszék táblabírájává, megszólalnak a szabadság harci riadói s neki lehetetlenné válik „feleslegessé vált irodák hűségben tollat koptatni.“ A szabadságharc erdélyi toborzói között az elsők között van, kinek tüzes hangú felhívásai gyujtanak és gyűjtik a Kossuth-huszár önkénteseket, a zászlók alá. Hét hónap alatt 9 ütközetben vesz részt, megkapja a katonai érdemrendet, a kapitányi rangot. De a ragyogó napok után ránk borult a világosi sötétség s neki a gondviselés azt a szivettépő szerepet szánta, hogy a fegyverletételnél a századját ő vezényelje. „Soha életemnek ily leverő pillanata, lelkemnek ily összezúzó kínja nem volt.“

Aztán következett egy szomorú korszak, melyben a magyar lelkek némán hallgató, dacos passzivitásba merevültek. Jakab Elek, miután jó emberei kiszabadították nagyszabadi fog-

ságából s a hatalom szülőfalujába internálja, beáll — amint maga mondja, — „parasztgazdának, vagy ha jobban tetszik, hétszilvafás nemes embernek.“ Négy évig rejtegeti lelkében hazafi fájalmát s forgatja az ősi rögöt, hogy Antheusként új erővel, új lelkesedéssel teljen el lelke a további küzdelmekre. Az internálás ez évei alatt hányszor érezhette, hogy

Rejtett harmat titkos permetegje,
Mit a szülőföld érintése ad.

S mégis Vadalmás és Csunyásza dülői szántogatása és a vetés áldott munkája közben Agricola elméje a nemzeti sors bús fordulatain elmélkedett, mert a falusi élet szűk munkakörében nem fért el magasabbra törő lelke vágyódása. Gazdasági tanulmányokba kezd, cikkeket ír Agricola álnév alatt, melyet ez időtől élete végéig használ. A nemzeti élet ütőerén akkor is Kolozsvár tartotta a kezét és Kolozsvár felfigyelt azokra a cikkekre, melyek sűrű egymásutánban jelentek meg legtöbbször a gazdaság észszerűbbé tételéről, de azzal a céllal is, hogy az elalélt nemzeti és társadalmi életet felrázzák dermedtségéből. Jakab Eleket észrevették. De talán mégsem került volna oly hamar a Kolozsvárt hullámzó magyar élet és törekvések sodrába, ha Szentgerice nagytekintélyű esperese, Farkas György nem bíztatja, hogy nem ez az élet való neki, hanem a toll; s nem kölcsönzi neki az útra azt a fölösleges aranyát, mellyel Jakab Elek örökre adósa maradt s melyért csak sirig tartó szeretetet és tiszteletet adott cserébe.*

Kolozsvárt Mikó Imre gróf volt az, aki az erdélyi elalélt, cél nélkül tengődő magyarság élére áll. S Jakab Elek, mint a gróf titkára, oly munkamezőre talál, amely az ő lelki adottságának és temperamentumának teljesen megfelel. Melyik volt az a terület, melyen a gondolat szabad nyilvánításától megfosztott nemzet életjelt adhatott magáról? A gazdasági szervezkedés útja annyira-amennyire szabad volt. Életre keltik tehát a szabadságharc óta szünetelő Erdélyi Gazdasági Egyletet s megindítják az Egylet évlapját. És most megszólal Jakab Elek nyugtalan lelke s a tétlenségbe bele törődni nem tudó vágyakozása. „Nem jól van ez így — úgymond az Évlap bevezetésében —, valamihez kezdenünk kell, sorsunk jobbrafordultát rajtunk kívülről nem várhatjuk; sőt szükség arra magunknak is segéd-

* Ker. Magvető, 1882, 215 l.

kezünk“. Ez a nekiindulás a lelkek dermedt aléltsága után „a felozlás állapotából az élet felé fordulás“. És súlyos szavakkal figyelteti korát; első és legsürgősebb teendő: „a zsirukból, vérökből kifogyasztott birtokaink, mezőgazdaságunk javítása. Ettől függ létünk, ezen alapszik jövőnk“. Aztán az egyesületi életre, a szervezésre hívja fel a figyelmet, mert ennek hiánya „a társadalmi bajok nagy részének a gyökere“ s ezek megteremtése a bizonyos gyógyszer, a tőlünk függő jobbnak kezessége“.

Mélyen tisztelt hallgatóim! Lehetetlen az akkori és mai állapotok között sok-sok hasonlatosságot nem találni s lehetetlen meg nem állapítani, hogy amit Jakab Elek nyugtalan tolla és tüzes lelke az akkori társadalom felébresztésére programmul adott, ma is — sajnos — a szó legnemesebb értelmében sok vonatkozásában aktuális. Istenem, milyen csodálatosan ismétli magát a történelem. Jakab Elek becsületesen kivette részét az ötvenes évek nemzetébresztő munkájából. S íme ma, a nagy összeomlás után nyolc esztendővel a cél nélküli tengődés és tervtelenség hosszú évei után megint ő az, az ő áldott neve, aki minket nemzetfenntartó és nevelő, népemelő és szervező munkára indít.

Ugyanez a lelkeket felrázó és felbátorító munka folyt Erdély legnagyobb társadalmi alkotásánál: az Erdélyi Múzeum-Egyesület megalapításánál. Mint Mikó gróf titkára, minő fáradhatatlanul agitált e nagyszerű alkotás érdekében s milyen igaz gyönyörűséggel írja, szinte kicsordul a szíve örömeiben: „ami ritka, derült arcok lőnek láthatók; a remény szavait, önbiztatást, s egyenes és bátor beszédeket hallhatánk mindenfelé.“ Istenem, milyen nagy és igazi öröm: derült arcokat látni, mikor már-már a mosolygást is elfeledjük. Vajjon ma is hallhatunk-e egyenes és bátor beszédeket? Vajjon a nemzeti újjáébredés reménye és hite szólalhat-e meg olyan felemelő erővel, mint Mikó gróf és a halhatatlan Eötvös ünnepi beszédeiben?

Ezzel a tíz esztendővel Jakab Elek közéleti szereplésének leglelkesebb, legideálisabb, legönzettelenebb és legeszményibb s lelki alkatának legjobban megfelelő korszaka záródik. Kezdődik egy ragyogóan szép nemzeti hőskölteménnyel és végződik Erdély társadalmának legnagyobb, korszakos alkotásával. Közül sok szenvedéssel és nélkülözéssel, sok honfi bánattal, nemzeti hevülettel és lelkes törekvéssel is gazdag. Lelkének minden

melege és önzetlensége itt, ekkor árad ki legmelegebben, salaktalanul tiszta jelleme és eszményi élet-felfogása itt, ekkor ragyog fel legtündöklőbbben.

Egy új korszak kezdődik most életében, mely őt az alkotmányos élet beálltával hivatali elhelyezkedésével, házasságával a történetírás mezejére vezeti. Veje lesz Altorjai Mike Sándornak, az erdélyi kir. főkormánysszék levéltára nagyműveltségű, tudós igazgatójának; 1861-ben ő is a levéltárhoz kerül, melynek két év múlva aligazgatója, 1867-ben igazgatója lesz. Ilyen minőségében 1873-ban a levéltárral együtt Budapestre költözik. 1875-ben országos allevéltáros, 1893-ban pedig levéltáros lesz. Csupa olyan mozzanat, amely kikerülhetetlenül vezeti őt a történetírás mezejére.

Nem lehet feladatomban, sem a szükséges tudás, sem a szükséges idő nem áll rendelkezésemre, hogy Jakab Elek nagyértékű történetírói munkásságát méltatni próbáljam. Hiszen munkáinak csak a címe is hosszú-hosszú oldalakat tenne ki, hírlapi cikkei, különböző folyóiratokban megjelent közleményei vastag kötetekre mennének. Legyen elég tehát csupán főműveire rámutatnom, melyekkel halhatatlan nevet szerzett magának. Ezek között első helyen áll *Kolozsvár története* c. 5 kötetes műve, melyen 25 esztendőn keresztül dolgozott s melyről a felkért bírálók egyike, a nagynevű Szabó Károly azt mondja: Kolozsvár olyan monografiát nyert e műben, „melynél különbel hazánk egy törvényhatósága sem dicsekedhetik s e munka ép úgy becsületére válik írója nevének, mint a városnak, melynek viszontagságteljes multját állítja elének.” Torma Károly pedig, a másik bíráló így szól: „olyan monografiát írt, amely történetirodalmunk díszére válik. Kolozsvár városa méltán fog dicsekedni azzal, hogy legteljesebb, legjobb monográfiája van széles Magyarországon.” Ilyen nagyfokú és egyhangú elismerésre csak természetes volt, hogy a mű megjelenése után 1889-ben a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagjai sorába választotta. Jakab Elek tehát elérte azt a legmagasabb fokot, melyet magyar tudós kutatásai alapján egyáltalában elérhet.

Másik nagy történeti munkája *Udvarhely vármegye monografiája*. Ezt azonban nem fejezhette be, mert a 30 ívre tervezett munkából 24 ív kiszedése után a halál kopogtatott ajtajára s kivette megdermedt kezéből a tollat. Feladata a munka írása közben a székelység történetévé szélesbült ki, tehát olyan

feladattá, mely lelkének régóta szeretettel ápolt kedves gondolata volt. Régóta melengeti már azt a gondolatot, hogy Orbán Balázs *Székelyföld leírását* okvetlenül ki kell egészíteni a *székely nép történetének megírásával*. 1873-ban elsőnek pendítette meg ezt az eszmét, felhívást bocsátott ki a gyűjtésre, melyet maga kezdett meg egy arany aláírásával. Megint elemében volt: állandóan agitált úgy, hogy egy év múlva már több mint 7000 frtról számolhatott be.

De Jakab Elek történetírói munkásságának van egy oldala, amely elsősorban minket, unitáriusokat érdekel. A ma már 58. évfolyamát író tudományos folyóiratnak, a Keresztény Magvetőnek bölcsőjénél az elsők között a legelső sorban állt,* és anyagi áldozataival járult hozzá a folyóirat fenntartásához és magas színvonala biztosításához. Unitárius jeleseink szellemi arcképét sűrű egymásutánban jelentette meg e folyóirat hasábjain. S hogy mi szenvedésekkel gazdag multunk sok részletét, sok nagy alakját ma helyes megvilágításban tisztán látjuk, ebben az eddig élt összes unitáriusok között Jakab Eleknek legnagyobb és legmaradandóbb érdeme van. Mi unitáriusok a kisebbségi sorsot nem nyolc éve ismerjük. Mióta Dávid Ferenc nagy lelkét kilehelte a dévai vár penészes börtönében, mi azóta saját kínszenvedéseinken keresztül tudjuk, érezzük: mi az a kisebbségi sors. Minket nem Trianon tanított meg erre. És e kisebbségi sorsunkban Jakab Elek — mint ősz főpásztorunk megállapítja — igazi „hitvédő” volt, aki élénk figyelemmel kíséri a felekezetek és egyházak életének minden mozzanatát s ott terem mindenütt vallásunk védelmére, ha támadják. És saját egyházunk életében nem merül fel fontosabb kérdés, melyben felvilágosításait, iránymutató gondolatait és nézeteit ne közölte volna. János Zsigmond, Enyedi György, Szent-ábrahámi Mihály, Agh István, Bölöni Farkas Sándor, Fejér Márton, Kriza János, Kelemen Benő s mindenek előtt a halhatatlan Dávid Ferenc, kinek halála 300 éves fordulójája „*Dávid Ferenc emléke*” c. művével emelt, ércnél maradandóbb emléket, abban a szellemi formában állanak előttünk, amelyben az ő „Virasztásai” életre keltették abból a több százestendős halálból, melybe a mi szellemi kisebbségi sorsunk üldöztetései sülyesztették. Valóban igaza van az ősz

* Keresztény Magvető, 1890. 34–40. l.

főpásztornak. A nyáron egy irodalmi tárgyú beszélgetésünk alkalmával szinte magát vádoló fájdalmas beismeréssel mondta nekem: „Úgy érzem, hogy mi, az egyház, Jakab Eleknek, adósa maradtunk. Nein adtunk meg az ő nagy nevének, az ő boldog emlékezetének mindent, amivel tartozunk, hogy soha el nem muló hálánkat leróhassuk.“ Hiszem, sőt tudom, hogy e hála lerovásának ideje is elkövetkezik. Amint íme elkövetkezett Szentgerice község szép és megható hála-leróvása nagy fia iránt.

Mert Jakab Elek nemcsak a magyar közműveltségé, nemcsak a magyar unitárius egyházé, hanem a Szentgericéé is volt. Mikor a levéltárak dohos levegőjében lelke szárnyait fáradni érezte, hányszor vágyakozott ki a szentgericei határ dűlőire! A marosvásárhelyi levéltár rendezése közben elfáradva milyen gyermeteg kedéllyel és boldogsággal várt, hogy itt megfürdesse lelkét a gyermekkor rózsás emlékeiben s ízlelje még egyszer a szentgericei túrós-puliszka és a tejfölös-paprikás csirke édes inyencségeit, melyeket igazán elkészíteni csak „Ágnes lelkem húgom“* tudott. Minő szenvedélyes szerelemmel, minő őszinte szívből jövő elismeréssel beszél e község népéről,** az unitárius egyházközségről, annak a gyönyörű multjáról, papjairól, a nép és pap közötti viszonyról, a nép munkásságáról, áldozókészségéről, tanulásra, haladásra való vágyáról. „Szentgerice népét munkásságban egy nemzet népe sem mulja felül, kevés éri utól“ — mondja nagytekintélyű esperese Farkas György jellemrajzában. S én hozzáteszem: Szentgerice ezzel az ő nevéről nevezett kultúrház emelésével nemcsak neki emelt örök időkre szóló emléket, hanem első sorban, saját magának; nemcsak a kegyeletes megbecsülés adóját róta le iránta, hanem bizonyosságot tett arról, hogy teljes mértékben rászolgált arra az elismerésre, melyre büszke lehet. Ő, boldog nép, melynek kebeléből ilyen nagy emberek emelkednek ki, mely ilyen nagylelkűen tudja elismerni az érdemet. Legyen áldó't annak apraja, nagya, szegénye és gazdagja, legyenek áldottak a vezetők és vezetettek és áldottak a határ dűlői. És te Jakab Elek kultúrház! Állj és dacolj az idők viharaival és terjesszed a magyar közműveltséget mind az idők végezetéig. Ámen.

Dr. Gál Kelemen.

* A néhai nővére, e sorok írójának édes anyja.

** Keresztény Magvető, 1882 208 - 216. Farkas György élete és jelleme.

EUCKEN RUDOLF.

Irtá : *Kurt Kessler.*

Eucken Rudolf élete és munkássága befejeződött, a halál kivette a tudós kezéből a tollat és elnémította a prófétát. Hálás kötelességünk ezuttal munkásságát, mely a német határokon túl is buzdítólag és ébresztőleg hatott, egy egységes képben foglalni össze. Eucken élete és tevékenysége azonban más értelemben is lezárult: Eucken évről-évre mind inkább a múlté lett, az új nemzedék nem az ő útján indult el; úgy látszik, Euckennel együtt a német klasszikus idealizmus is a múlté lett. Ezért is kötelességünk most emlékezetünkbe idézni e nagy idealistának képét; hadd mérjük meg rajta a mi saját akarásunknak jogosultságát s nagyságát. Esetleg ki fog tűnni, hogy a mi mai új életünk sokkal inkább a múltban gyökerezik, mint első tekintetre látszik s mint ezt az ifjú generáció gondolja.

Eucken egész gondolat- és érzésvilágával a múlt század klasszikus filozófiájában gyökerezett. Könyveiben minduntalan azon nagy motívumok csendülnek meg, melyekre ő a német idealizmus vezetőiről szólva oly szemléletesen mutatott rá: „Fichte számára — irta — a gondolkozás annyi, mint erkölcsi cselekedet, mely a világot az értelem legmagasabb céljainak rendeli alá; Schelling számára műteremtés, amely a valóságot kívül-belül életteljes műalkotássá alakítja át; Hegelnél logikai-dialektikai processus, mely a világtörténelemnek minden munkáját magához vonzza és a gondolkozásnak folyamatában saját befejeződését éri el“. Abban Eucken a német klasszikus bölcsélet legnagyobb mestereivel egyetértett, hogy az élet alapja nem a természet, hanem a szellem, és hogy az élet értelme nem a természetté válás, hanem a szellemiséggé való fölemelkedés. Fichte szerinti szellemesség az, mikor Eucken a szellemi élet tevékenységének jelleméről beszél, tehát a szellemnek azon törekvéséről, hogy mindenféle életet átalakítson avégett, hogy így a személyiség-képzésben és a szellemi kultúrában

zárt egyéniségeket hozzon létre, klasszikus egyéniségeket, minők a nagy vallásalapítók voltak, vagy pedig klasszikus műveket, mint Kantnak észkritikája, vagy Beethovennek kilencedik szimfóniája. Eucken a leghatározottabban Hegel hatása alatt állott, mikor az emberiség történetében a szellem diadalát és a tökéletesség felé való emelkedést látta.

Azonban a százévelőtti német ideális filozófiával való minden rokonsága mellett is Eucken megpróbálta világszemléletének saját önálló jellemet adni. Ismételten hangsúlyozta, hogy a múlt idők gondolatvilágát és életformáit nem szabad szolgálilag átvennünk, hanem az új időkben, új úton kell járnunk. Így állította ő a klasszikus ideáлизмussal szembe a maga modern reálideáлизмusát, mely sokkal nagyobb mértékben számolt a való életnek reálitásaival, mint a merész észhittől duzzadó klasszikus ideáлизмus. Ezért elemezte Eucken nemcsak az emberi öntudatnak strukturáját, amely elemzésben különben a régi ideáлизмus mester volt, hanem figyelemmel volt az objektív világra is. E teljességben, t. i. az alanynak és a tárgynak ez állandó kölcsönhatásában mutatkozik meg a szellemnek egész élete. Az objektív világ felé való fordulása Euckent pesszimizábbá tette, mint a régi ideáлизмus, mert most többet kellett azon akadályokkal foglalkoznia, melyekkel a szellemi életnek általában küzdenie kell. Ezentul a való életnek egész komplexuma, mely a természetnek és a szellemnek izgalmas feszültségéből áll, lett elmékedésének és vizsgálatainak tárgya.

E reálideális nézőpontból tekintette Eucken azon nagy problémákat, melyek korát foglalkoztatták és melyek minket alakítanak: a történetet, a vallást és az életformákat. Eucken maga egész gondolkozásával és munkásságával a történelemben gyökerezik, ennyiben egészen a XIX. századnak gyermeke. Szemléletesen mutatott rá, minő nagy haladást jelentett a szellemi élet történetében a történetietlen felvilágosodástól a történelemhez való visszatérés. A történelem által közvetlenebbé lett az élet: a lét s a világ színesebbé s tartalmasabbá vált. A történelem útmutatása szerint lehet az egyes jelenségekről a lényegre visszakövetkeztetni; elég ha itt csupán arra utalunk, hogy a történeti vizsgálatok következtében mennyivel mélyebbre láthatunk be a vallás és a kereszténység lényegébe. Ugyancsak a történelem teszi lehetővé, hogy idegen sajátságokba,

idegen lényekbe behatoljunk s ez által nemcsak új dolgokat megérezzünk és megértsünk, hanem összehasonlítás által saját véleményünkben biztosabbak legyünk. Azonban Eucken világosan látta azon veszélyeket is, melyek a történelem részéről fenyegetnek, ha az hisztorizmussá válik. A hisztorizmus az igazságot a kor gyermekévé teszi, mivel nem ismer el semmi állandót és maradandót; csak a mindenkor létezőt ismeri el igaznak, csak azt, amit a fejlődés folyamatában újabb igazság vált majd fel. A hisztorizmus megfosztja az embert az ő személyes sajátságától és önállóságától, mivel az elvonuló alakzatok sokasága által a személyes sajátságoknak kialakulását s a történeti tényekkel szemben való kritikát nemcsak megnehezíti, hanem esetleg épen lehetetlenné is teszi. Ezért hangsúlyozta Eucken a történet iránt érzett nagyrabecsülése mellett, hogy annak mégis csak „a második helyen“ kell állnia s az embernek vele szemben mindig bíráló álláspontot kell elfoglalnia. Így vált számára a történelem az örökkévalóság világának kapujává, melyen csak az ment át a valóban maradandó világba, aminek (a sok muló jelenségből) valóban maradandó értéke is volt. Az elmuló jelenségek közül az örökkévalónak, a relativum közül az abszolutnak kiválasztására érdekes példát mutat szép könyve: „*A nagy gondolkozók életfelfogásai*“.

Az abszolútumhoz való fordulással Eucken tulajdonképpen a vallás felé fordult. Gyorsabb volt elfordulása, semhogy eléggé megvizsgálhatta volna a metafizika és vallás kölcsönös viszonyát. Jellemző mondatával: „A szellemi élet eléri az Istenség eszméjét“ a metafizikából átlépett a vallásbölcseletbe. Mindenütt, hol a kulturéletben áttört a szellemi tartalom, Eucken az Istenség érvényesülését látta. A szellemnek a természet világában való érvényesülése, hatása a szellemi kulturának fölépítésében részére az „egyetemes vallást“ jelentette. (A modern vallásbölcselet s a kevésbé optimista kulturértékelés álláspontjáról e jelenségnél inkább lehetne egyszerűen vallásos színezetű idealizmusról beszélni.) Azt Eucken is tudta, hogy „egyetemes vallásról“ tartósan nem lehet beszélni, ha azt nem a történelemhez szorosan hozzákapcsolódva képzeljük. Épen ezért a „jellegzetes“ vallásban, amint az a nagy vallásalapítóknál jelentkezett, találta ő meg a vallás befejezett és tökéletes alakját. Éspedig a kereszténységben, mely az Istenországa eszméjének egy új világ számára való tanításában, s ez esz-

mének a megváltás gondolatán keresztül a rossz fogalmának mélyebb értelmezésében, nemkülönben az életnek Jézusban nyilvánvalóvá lett bensőségebb voltában, vélte ő megtalálnak azt a helyet, ahol mi „az igazsághoz a legközelebb vagyunk“.

Ezen igazságért ő a jelenkor világnézeti harcában az idealisztikus szellemnek egész felszerelésével szállott sikra, kimutatván benső lehetetlenségét és képtelenségét a vallásellenes világnézeteknek és a bennük kifejezésre jutó vallásellenességeknek. Amit Eucken a materializmus és racionalizmus, a peszsimizmus és optimizmus, az individualizmus és szociálizmus s más rokon irányzatoknak kritikája által tett, az őt kora keresztény vezér-apológétájává avatta, kinek „*A vallás igazságtartalma*“ c. könyve a pozitívizmustól és hisztorizmustól való elfordulásával sok kortársára igazán megszabadítólag hatott.

Az ideális alapmeggyőződése Euckent nemcsak a spekuláció legmagasabb magoslatainak s a vallás legmélyebb mélységeinek megértésére tette képessé, hanem egyuttal arra is ösztönözte, hogy az életformák gyakorlati kérdéseivel kapcsolatban is állást foglaljon. Így például az erkölcstől azt kívánta, hogy ne a vallási hagyományokon vagy a tiszta értelmén alapuljon ; hogy ne a fejlődés személyes jellege s a társadalmi jóllét fokozása legyen végső célja, hanem benső ösztönző erejét a szellemi élet mozgalmaiból vegye s ez által a dolgoknak egy egészen új rendjét, az életnek teljesen új alakját hozza létre. Hasonlóképen a filozófiától is azt kívánta, hogy az intellektuálizmustól való elfordulásával mindenütt az életnek legvégső mélységeit fedje fel s olyan életfelfogásra törekedjék, mely alapját és célját a szellemi életből veszi. A művészettől és irodalomtól azt várta, hogy azok az élet szétforgácsolását s elsekélyesedését meg fogják akadályozni s az ellentétek közé egységet, a harc szenvedélyességébe nyugalmat fognak belevinni. A politikai életben a leghatározottabb barátja volt a modern állami életnek és a nemzetnek ; a világháboru utáni nagy felfordulás idején is a törvényes politikai jogok védői közé tartozott, de közben nem szünt meg ismételtén hangsúlyozni, hogy az államnak is, meg a nemzetnek is szellemi feladatai és céljai vannak s főleg azt hangsúlyozta különös nyomatékkal, hogy akár az állam, akár a nemzet életében e feladatok nem természeti adományok, hanem olyan eszményi feladatok, melyeket csak törekvéssel s

küzdelemmel lehet megvalósítani. „Egy ilyen nemzeti jellem — írta idevonatkozólag — bizonyos természeti-rátermettséget is föltételez; hasonlatos ez a márványkő ereihez, amelyek a művész munkájának egy bizonyos irányt jelölnek ki. Azonban e nemzeti alapjellemet ki kell képezni s állománnyának fokozatos fejlesztése által szellemi egységgé kell összekapcsolni, ami azonban nem történhet másképen, mint saját munkánkkal, melyek közös élmények és tapasztalatok alapján visznek a cél felé; a nemzeti jellem tehát nem a természet adománya, hanem feladat, mely minden nép számára annak helyzete és körülményei szerint más és más. Bárminő esetben is azonban saját lényének egységére kell, hogy törekedjék.“

Egy filozófus, ki korának problémáit ily magaslatról nézte át, természetszerűleg nem maradhatott hatás nélkül kortársainak szellemi életére. Noha a szó szoros értelmében iskolát nem alapított és nem hagyott maga után, ösztönzéseivel korának bölcséleti gondolkozását gazdagon megtermékenyítette s ezzel a fejlődésnek oly irányt és lehetőségeket adott, amelyek a szellemi életet magán Euckenén is túl fejleszteni voltak képesek. Azt lehet mondani, hogy Euckennek történelmi jelentősége a klasszikus ideálizmus egyoldalú korlátozottságának áttörése s az azon átvezető útnak megnyitása volt. Anélkül, hogy maga különösebbképpen bajlódott volna ismeretelméleti kérdésekkel, az ideálista Eucken egy reális ismeretelméletnek nyitott utat: a modern fenomenologia az ő vállain áll. Max Scheler eredetileg Euckennél kezdte. A kísérletet, hogy Euckent Kantnak közelébe hozzák, maga hátrította el magától. „Aggodalmat keltő — mondotta — rám nézve a nagy Kantnak közelsége.“ Főképen a Kant féle formalizmust tartotta aggodalmasnak, amely formalizmust az etika terén olyan filozófusok, mint Max Scheler és Nikolai Hartmann, a vallástörténet terén oly teológusok, mint Otto és Wobbermin igyekeznek áthidalni. Eucken tevékenysége a vallás jogáért és igazságáért a legnagyobb jelentőségű volt egy olyan korban, mely a vallásnak csak lélektani és történelmi jelentőséget tulajdonított; e tevékenység annál nagyobb értékű és jelentőségű, mivel benne nem teológus, hanem filozófus szállt síkra a vallás érdekében.

A tárgyilagos, a valódi élet felé fordulással a legszorosabban összefügg a gyakorlati élet felé fordulása. Igaz, némi joggal mondták, hogy Euckennek praktikus ösztönzéseit a gondolat

halványsága elfakította. Lehet, hogy nemes idealizmusában nem nyilvánult meg elég valóságmegérzés ahhoz, hogy napjaink nehéz bonyodalmaival diadalmasan szállhasson szembe. Mindazonáltal a legnagyobb fontosságú tény volt, hogy Eucken — mint egykor Fichte — a filozófiát a tanári katedréről kivitte az életbe, hogy ne csak gondolatrendszer, hanem életforma is legyen az.

Igy Eucken a gondolkozó és tudós mind inkább nevelő és próféta lett. Mint mintaképe, Platon, csak lelke mélyén maradt filozófus, kiben természettől fogva benne volt az alkotás ösztöne. Ez ellentmondhatott egy tudományos évszázad bölcseleti eszményeinek, de az intellektuálizmuson és hisztórizmuson túlfejlődött jövő ezt a tettet meg fogja érteni. Egy nagy bölcs mondotta egykor: a filozófiának sok tanára van, de filozófusa — kevés. Eucken egyszemélyben mind a kettő volt.

Fordította: Péterfy László.

JAKAB APOSTOL.

Irta : Karl Barth.

Barth Károly jelenleg egyik legnagyobb hatású német protestáns hittudós, kinek „Das Wort Gottes und die Theologie“ c. kötete a háboru utáni időknek egyik legjelentősebb irodalmi eseménye volt. Főműve: „der Römerbrief“, melynek ismertetésére közelebből visszatérünk.

Jakab apostol levelének szerzője egész biztosan nem Pál követői közül való; a levél sem már ókeresztény, hanem valószínűleg szükségszerű korrektívuma a páli kereszténységnek. Ugyanis nemcsak ez a két eset lehetséges: Krisztus vagy pedig egy új farizeizmus. Lehetséges egy harmadik eshetőség is, a próféta esete, ki Krisztusra hivatkozik. Jakab esete ez a harmadik eset. Kétségtelenül egy kétértelmű formában, t. i. az ótestamentomi bölcsesség beszédformájában, amely formában az elbeszélő a legmélyebb mélységekre és a legmagosabb magosságokra való állandó figyelemmel, közvetlenül az ember mellé áll s teljes bizalmassággal beszél vele — — miről? Talán Istennek titkairól és csodáiról? Nem és igen. Nem, amennyiben e dolgokat vagy épenséggel nem, vagy csak ritkán nevezi meg, hanem az emberrel egyszerűen az ember életéről beszél. És igen, mert ezen közben Istennek titkai és csodái állandóan szemei előtt állnak s nem másképen, hanem az isteni dolgokra való állandó figyelemmel és vonatkozással beszél. Ki ne látná azon veszélyeket, melyek az ilyen beszédekkel járnak? Azonban meg kell értenünk, hogy azért lehetséges, sőt szükséges így is beszélni. Igazságtalanok lennénk Jakabbal szemben, ha minden további meggondolás nélkül egyszerűen csak felvennők, hogy nála az őskereszténység elnyárspolgárisodott, elsekélyesedett. Mert mit jelentene egy ilyen föltevés? Hát nem lehetséges-e inkább az, hogy a kereszténység valami nagyon vulgáris dologgá kellett hogy átalakuljon, ha igazán kereszténység akart

lenni s Pál kereszténységével szemben igazán köz-kereszténység akart maradni? Jülicher téved, amikor fölteszi, hogy a vallásosság Jakabnál elvesztette az első idők éles, határozott vonásait s csupán általánosságok maradtak benne: bizalom Isten jóságában, mely bizalom az imában nyilatkozik meg; Isten parancsainak szorgalmas végrehajtása; a jámborság gyakorlása, stb., mint ez Jak. 127-ben fel van sorolva. Jakab nem Krisztusért, a hitért és a reményért küzd, hanem a tisztességtudásért, az igazságosságért, az önfegyelmezettiségért; nem arról van nála szó, hogy a világgal szemben egyházat kelljen alapítani, hanem arról, hogy a világot az egyház keretei közül kell kinövesztetni.

Miképen is áll itt a dolog? Miképen kaphatna a vallásosság itt igazán jellegzetes vonásokat, ha nem úgy, hogy férfiak — mint Jakab — azon hálátlan szerepre vállalkoznak, hogy a világot arra emlékeztessék: amikor Krisztusról, a hitről, meg a reményről van szó, nem másról, hanem egészen vulgáris, közönséges dolgokról van szó. Avagy akár az Isten jóságában való bizalom, akár parancsainak teljesítése — még az őskeresztény időkben is — valóban teljesen maguktól értetődő dolgok voltak? S ha Jakab levelének az is lenne valódi értelme, hogy a világot az egyház kereteiből kell kinövesztetni, nem volna-e lehetséges, hogy épen emiatt e levél napjainkban épen a legkeresztényibb, illetőleg számunkra a legszükségesebb része legyen az Újtestamentumnak? Nem volt igaza Luthernek, amikor kifogásolta, hogy miért nincs szó Jakab levelében Krisztus keresztyéről, feltámadásáról és lelkéről. Meglehet, hogy Bengel jobban megértette Jakabot, amikor azt állította róla, hogy ő ezeket a dolgokat, mint az Urnak testvére, teljes tudatossággal tudta és ismerte. De minél közelebb állott Krisztushoz, annál kevésbbé volt szüksége arra, hogy Krisztust test szerint is ismerje. (2. Kor. 516).

Jakab személyében (már t. i. úgy, amint az levelében megnyilatkozik) felfogásom szerint legjellemzőbb a *bűnbánásra hívó szó*. Nem arról beszélek én, amit oly gyakran hall az ember, hogy: a tett kereszténysége vagy pedig gyakorlati kereszténysége. Az efféle megkülönböztetés ide nem talál. Jakabnál nem a tettről, nem a gyakorlatról van szó, nem valami másodlagos dolgról, hanem Istenről. Ő azonban Istenről a bűnbánás hangján szól, nem másképen. Bűnbánást mondok, egészen

bibliai értelemben, tehát arról a hívó szózatról beszélek, amely nem a gonoszoknak, nem a kívülmaradottaknak, nem az istenteleneknek szól, hanem a szelideknek, a jámboroknak, a zsidóknak, zsidókeresztényeknek vagy keresztényeknek, vagyis mindazoknak, akik Istennel lelki közösségben vannak. A szelideknek nem Istenről, nem Krisztusról, nem a Szentlélekről kell beszélni. Az ilyen beszédekre ezek könnyen azt válaszolhatják: ezeket mi már mind tudjuk. Ezeknek nem személyekről, hanem minden kertelés nélkül magáról az életről kell beszélni, azon nagy ellentétről, ami a belső és külső dolgok, a szelidség s a tett, a hit s annak dolgai között van, aztán az ellentét lehetetlen voltáról, megszüntetésének szükségességéről, az ítélet elmaradhatatlanságáról ha ez ellentéteket nem oszlatjuk el. Nekem úgy tetszik, hogy Keresztelő Jánosnak szerepe az újtestamentumi világban sem vált fölöslegessé; ez Pál apostol tevékenységének szükséges korrektívuma. Nem azt akarom mondani ezzel, hogy már magánál Pálnál ne volnának megtalálhatók e korrektívumok. Lehetetlen észre nem venni, hogy pl. a Rómabeliekhez írott levél is tulajdonképpen nem egyéb, mint felhívás a nagy bűnbánásra. Jakab levele szükséges emlékeztető arra, hogy a Rómabeliekhez írott levelet így is kell értelmezni.

Nyilvánvaló, hogy a szóban levő korrektívumot már az első évszázad egyháza kívánta. Ezt nyújtani volt célja Jakabnak. Ez az, ami az ő egész szerepét annyira őtestamentumivá tette. Mint Jeremiás a templomi gyülekezettel, mint Keresztelő János a zsinagógával, azonképpen állott Jakab, szemben a keresztény egyházi gyülekezettel. A nagy kérdés, mely szerint a régi dolgok elmúltak s mindenek megújultak, számára, a keresztény emberrel kapcsolatban, még nem volt elintézve; ellenkezőleg, teljes nagyságában csak most tárult fel. A keresztény világ sem túlvilág, hanem a földi életnek világa, ennél fogva neki is szól a bűnbánásra hívó szózat. E szózat pedig olyan, aminőnek azt Jakab apostol mondotta. Nem véletlenül beszélt ő a fél-lelkekről, az Istenre való csalfa hivatkozásról, az emberre való különös tekintetről, a hitről való beszédnek borzalmairól, a viszálykodásról, mindenekfölött és ismételten a csalásról, meg a pénznek igazságtalanságairól. Amennyire igaz az, hogy a keresztény üdvösség csak akkor valódi, ha az Istentől jön s Istennek lezárt ítéleteként hat, ép oly bizonyos

az is, hogy annak időnként abban a formában és épen úgy kell hangoznia, ahogyan az Jakabnál található. Ez a legfontosabb, amit én ez alkalommal szerzőnkéről mondani akarok.

A fentieket a részletes kifejtés fogja érthetőbbé tenni.

Mennyire nem jelentős a fentiek után az a kérdés, hogy ki volt Jakab s mikor írta levelét, ha egyszer igazán megértettük szándékát s szándékán keresztül lényegét! A szerzőség kérdését e helyen csak annyiban teszem megbeszélés tárgyává, hogy előadom, mit kell értenünk a levélnek e kitételén (Jak. 1.) „Istennek és az Ur Jézus Krisztusnak szolgája.”

E kitétel emlékeztet Tit. 1-re, hol Pál vagy valaki az ő nevében magát „Isten szolgájának és Jézus Krisztus apostolának” mondotta. Egyébként Pál más leveleinek bekezdésében is megtaláljuk Isten nevét, még pedig olyan formán, hogy a kitétel: „Jézus Krisztusnak apostola”, ki van egészítve azzal: „Isten akaratából” (vagy más hasonló formulával). Tehát nem e formula a feltűnő Jakabnál, hanem az, hogy e formulából hiányzik a szokásos „apostol” szó, ami által az egyedül álló „szolga” szó sajátos ünnepies jelentést nyer, ami a levélnek sajátos tartalmával igen jól összeillik. Megjegyzem különben, hogy az „apostol” szó itt nem azért maradhatott el, mivel Jakab nem lett volna az, hanem azért, mert ez is jelezni akarta, hogy itt nem egyszerűen csak egy apostolról, hanem az Urnak testvéréről van szó! A „szolga” szó úgy, amint izoláltan a mondatban áll, véletlenül és talán mégsem egészen véletlenül nagyon ótestamentomiasan hangzik. Benne az „apostol” fogalomhoz valami egészen különleges jelentés járul: ez a „szolga” Jézus Krisztusnak is a szolgája, de azért első sorban mégis Istennek szolgája. Tehát (ellenére Mt. 62-nek) két urnak szolgája, azonban ez a két úr mégsem kettő, hanem csak egy.

Mit keres az Újtestamentomban ez az ember, aki magát Isten „szolgájának” mondotta? Mit jelent az, hogy „Istennek és az Ur Jézus Krisztusnak szolgája?” Vajjon nem árulja-e el a szerzőt e megnevezés? Ha nem volna igaz azon vélemény, (amit fentebb előadtam) s amely szerint ez elnevezést értelmezni kell, nem volna-e jogosult azon föltevés, hogy itt egy zsidóvá született s zsidó hiten megmaradt zsidóról van szó? De maradjunk a tényeknél. A Jelenések könyvének írója, ki magát János apostolnak tartotta s talán az is volt, magát (1)

dulos-nak írta, miképpen Judás is (11). Ha az elnevezés gyanús, a gyanú nemcsak Jakabot érinti. Pál az „apostol” elnevezésén kívül épen a Római levélben (11) *dulos*-nak írta magát. Az *apostol* már kitüntetés volt, miként azokra, akik nem voltak apostolok, kitüntetés (Róm. 8¹⁴) volt a *fiu* vagy *Isten fia* cím. A *szolga* már nem kitüntetés, hanem tulajdonság, amely Pálnál s apostol társainál nagyobb mértékben, de nem más minőségben ugyanaz volt, mint bármely más jámbornak vagy igaz embernek ilyen tulajdonsága. (V. ö. 1. Kor. 7²².) A *szolga* nem más, mint az embernek természetes. — jó értsük meg: az Újszövetségben is természetes — viszonya Istennel. Ami e viszonyon felül van, az már nem „természetes”, az már kegyelem. Ebben a szóban: „*dulos*”, azon tudat jut kifejezésre, hogy az illető nem ura jogainak. A *rabszolga* elnevezés nem más, értelme alapján véve már benne van a *szolga* fogalmában. A *rabszolga* nem személy (a szó helyes és teljes értelmében), hanem tárgy. Ilyen nem önálló, nem független, nem saját akaratú személy, hanem függőviszonyban álló „dolog” a *dulos*. Ha a *dulos*-ban levő személy iránt érdeklődnek, kérdezősködjének a *dulos* ura iránt. Az a felelős személy, a *szolga* csak függelék. Ha e fogalmak jelentését helyesen akarjuk megérteni, nagyon modernellenesen kell gondolkoznunk, félre kell tennünk minden gondolatot, amit genialitással, individualitással, originalitással kapcsoltunk eddig össze.

E helyen valóban nem lehet közömbös, hogy a szóban levő problémát értjük-e vagy nem. Az Újtestamentomnak legfontosabb személyei épenséggel nem akartak „személyiségek” lenni, ők egészen „dolgok”, „tárgyak” voltak, tehát egészen „hivatal” és „hivatás”. Csak ilyen értelmezéssel lehet a fenti elnevezést is megérteni. Ők szolgálni akartak, de nem önmaguknak, még kevésbé más embereknek, hanem kizárólag Isten akaratának. S ha arról lett volna szó, hogy az embereknek is szolgáljanak, az is csak Isten akaratán keresztül történhetett volna, amely akarat azonban nem mindenkor és nem mindenütt kész megnyilatkozni. Ne legyetek az embernek szolgálói — mondotta Pál (1. Kor. 7²³.) Ilyen volt Jakab. A levelében egyedül álló szó: „*szolga*” ezt jelenti. Ő legelőször is minden felelősséget elhárít magáról azért, amiért úgy beszél majd, ahogyan tényleg beszélni fog. Nem tehet másképen. Neki így kell beszélnie. Isten és az Úr Jézus Krisztus tanui, hogy ez így

van. Aki, mint szolga, az urára hárítja a felelősséget, az az önkényesség látszatát kelti. A hatalom hatalmasságának tudatában ez a szolga föltétlenül, („kíméletlenül“) cselekszi azokat, amelyek rábízattak. A profétáknak, Isten e nagy szolgálójának, ideje még nem járt le, még az Újszövetség megkötésével sem járt le. Jézus Krisztusnak nem csak apostolai vannak, kik a hitet terjesztik, hanem szolgálói is, kik bűnbánatot prédikálnak, bűnbánatra készítnek rá. Az apostolok ritkán mulasztják el magukat szolgálóknak is nevezni. A *szolga* az apostol *korrektívuma*, örök emlékeztető arra, hogy nincs egyetlen hívő lélek sem, akinek ne kellene gondolatban Isten akaratával szemben mindig bűnbánatot éreznie; emlékeztető nem arra, hogy valaki ki van tüntetve, mert már Istennek gyermeke, hanem emlékeztető arra, hogy neki, a jámbornak, szelidnek és igazságosnak, is engedelmeskednie kell; emlékeztető arra, hogy — ő csak ember. Ha e fogalmi alakzatokban az apostol egészen háttérbe szorul s a szolga kerül az előtérbe, e tény meg nem félemlíthet, mert csak azt jelenti, hogy a korrektívum valóban elkerülhetetlen, sőt épen az Újszövetségben elkerülhetetlen. Azt jelenti, hogy az apostol a nagyobb, a szolga a kisebb. Épen ezért Jakab: szolga, tehát az a valaki, aki közülünk mindenki lehet, mi viszont az apostolról nem mondható el.

Fordította: —ly.

PRÉDIKÁCIÓ ÉS ISTENTISZTELET.

Irta: A. Faut.

E tanulmány azt mutatja, hogy Barthnak követői milyenek képzelik a modern templomi prédikációt. Noha e dolgozatnak nem minden részével értünk egyet, mégis közöljük, mert a Barth nevéhez fűződő legújabb német vallásos mozgalomról gyakorlati vonatkozásban igen jó tájékoztató.

Az, hogy ma már a protestáns egyházakban is sokan prédikáció nélküli istentiszteletet kívánnak, nem újság. Amint-hogy viszont érthető azon ellenszenv is, amely e kívánsággal szemben különösen a papság körében megnyilatkozik. Hogyan lehetne protestáns templomban prédikáció nélkül tartani istentiszteletet? Hiszen ez miszticizmus, vagy katholicizmus volna, vagy legalább is visszaesést jelentene a reformáció ideáljához képest. Mindez tényleg így van, — és a prédikációellenes áramlat a protestáns egyházakban mégis folyton erősödik; „bele-fáradtunk“ már a sok beszédbe s a papoknak minden tiltako-zása ellenére egy kis ünnepi csöndre vágyunk zenével, énekkel, vagy — egyszerűen csak „szent csöndességre.“ Igen, ami évtizedekkel ezelőtt még elképzelhetetlen volt: a protestánsok — a dogmatikus hitrendszernek hibáztatása mellett — kezdik megérteni a katolikus misét.

Akik elítélik e protestáns mozgalmat, azt szokták felhozni, hogy a miséző istentiszteletben a vallás teljesen felolvad egy tisztán szubjektív érzelemben, amely a vallásosságban való merengéshez vezet, a titokzatos megihletődés élményében való ájtatossághoz, egy pusztán hangulathoz s ez által az igazi vallásosságnak elszorvasztásához, lebecsüléséhez, aminek az élő Istenvalósághoz többé semmi köze. A prédikáció nélküli istentisztelet híveinek Isten valóságának megélése mint élmény a fontos. Amit a prédikációs istentiszteletben kifogásolnak, az, hogy a prédikáció őket teljesen az emberi világhoz köti le,

holott ők épen kiemelkedni szeretnének abból. Ezek az istenségnek objektív megnyilatkozására vágnak. Ezért elégti ki őket inkább pl. „a szentleckének“ pusztá felolvasása. A prédikáció annak objektív értékét szubjektív élménnyé, Isten szavát az ember beszédévé teszi. Amit a „prédikációt meguntak“ a prédikációban kifogásolnak, nem a templomi beszédeknek formai fogyatékosága, vagy azoknak ma már idegen, keneteljes nyelvezete. Ezen ma aránylag véve kevésbé ütközünk meg. A mai hallgatóság az istentiszteletben szereti az idegen-szerüt, a régiest, mivel az tárgyilagossabbnak és ünnepebbnek tűnik fel. Inkább a nem természetes, a művészieskedő beszédhatás az, amit a mai prédikációk belőlünk kiváltanak. Mindezekfölött a mai prédikációk emberi gondolattákolmányok, nem pedig a teremtő, megelevenítő életnek bizonyítékai. Pedig ma mindnyájan erre vágyunk. Ha ilyen volna a mai prédikáció, bizony nem ünnök meg s valóban szükséges része lenne a mai istentiszteletnek. Niebergallnak igaza volt, midőn „Beszédtípusok és beszédfeladatok“ c. dolgozatában ezeket írta: „Még a prédikációra ráúntak s a tárgyiasságnak barátai is lemondanak a protestáns misének, illetve misztériumnak kívánságairól, ha attól hallhatnak beszédet, akinek csakugyan van mondanivalója.“ De mennyiszer tapasztaljuk, hogy a pap nem azért beszél, mert mondanivalója van, hanem azért, mert ez a kötelessége. Az ilyen papra legjobb volna, ha a prédikáció idejére megnémulna. Sajnos — ezt nem teheti „hivatalból.“ Hiszen — mondják — épen azért tanult, hogy bármikor tudjon egy beszédet „kivágni.“ Az ilyen beszéd természetesen nem is lehet egyéb emberi gondolattákolmánynál, — Isten szava az bizonyosan nem lesz. Pedig a mai emberiség nem az embernek, hanem Istennek szavát kívánja hallani.

Nem elítélendő jele napjaink vallásosságának, hogy túl minden emberin, az isteni dolgokról való minden emberi vélekedésen és bölcselkedésen, közvetlenül magához Istenhez vágyakozik. Az emberi okosságból már épen elég volt. Hadd szóljon most Isten, erre vágyik mindenki, pap is, meg világi is. Ezért nem akarnak olyan férfiak, mint Schrempf és Johannes Müller, semmit sem tudni a „vallásról,“ mivel ez elnevezésen ők tisztán emberi jámborságélményt értenek. Avagy gondoljon az ember a katholicizmusnak öntudatosságára s azon rokonszenvre, mellyel találkozik, midőn azzal büszkélkedik,

hogy az ő egyházában, a szakramentumokban és a misében az Istenségnek objektív reálitása teljes tisztaságában van jelen, míg a protestantizmusban az Istenség a vallásos szubjektivizmusban folyik szét. Azonban a dolog úgy áll, hogy ma már a protestantizmus is szükségét érzi objektív megalapozottságának.

A tudományos theológiának ma az a legaktuálisabb kérdése, hogy vajon mennyiben tekinthető a biblia Isten objektív szavának; mi több, ma a protestáns theológiától általánosságban azt kívánják, hogy az Istennek kijelentése (nem pedig Istenről való tudomány) legyen. Az eddigi theológiának azt vetik szemére, hogy az hisztórizmus és pszichologizmus volt. Az új theologia ezzel szemben magát Istent kell, hogy megszólaltassa.

Mind ezekben az ember a szubjektívól, a relatívól, az emberiből kikiváncozik s vágyik az objektív, az abszolút, az isteni után. Ez a vágyódás fordulópontot jelent a protestantizmus szellemének történetében. Az ember a racionálizmus és a pietizmus előtti kor világába vágyik vissza, amikor az emberi bölcselkedés még nem nyomta el Istennek szavát. Kezdjük újra megérteni a régi orthodoxiát, amely bár esetlenül, de mégis csak az objektív igazság akart lenni az emberi véleményekkel szemben. Akkor, az orthodoxia idején, nem voltak istentiszteleti nehézségek; a prédikáció akkor nem a pap magánvéleménye volt, hanem Isten szava. Lenézni a prédikációt akkor annyit jelentett, mint lenézni Isten beszédjét. Akkor senki nem mulasztotta el, nem merte elmulasztani Isten beszédének meghallgatását. Mindennek persze meg kellett változnia a pietizmus idején; ekkor a prédikáció bizonyágtétele lett a „hívó” léleknek. A papnak hithűsége lett a döntő tényező. Ha nem volt hithű, beszédje nem ért semmit. Az ilyen prédikációs istentisztelet többé már nem is volt valódi istentisztelet. Még ennél is jobban megváltozott a helyzet a felvilágosodás (racionálizmus) korában. Ekkor a prédikáció egy felvilágosult embernek oktató tanítása lett. Ami aztán igen hamar azzal a következménnyel járt, hogy mihelyt a hallgatóság volt olyan intelligens, mint a pap, fölöslegessé lett a prédikáció. Sőt, mi több, tulajdonképen mi szükség volt ekkor az egész templomjárásra? A „hívó” otthon is nyerhetett lelki enyhületet; az intelligens ember pedig nem szorult a papra. Ha a prédikáció

mégszűnt Isten szava lenni, a prédikációs istentisztelet sem maradt „Isten-tisztelet“, főként, miután a racionalizmus azt tanította, hogy a hivatásszerű köteleltségteljesítés a legszebb istentisztelet. Ha aztán ilyen előzmények után a templomok üresen maradtak, azon nincs mit csodálkozni. Inkább azon kell csodálkozni, hogy még maradt templomjáró. Ami különben alighanem azt bizonyítja, hogy a vallásos kultuszt ép oly kevésbé lehet teljesen kiirtani, mint magát a vallást.

Ma a vallásos életnek újraébredésével a vallásos kultusz iránti érdeklődés is felébredt. Ezen a téren a protestánsizmus új, nagy feladatok elé került. Hogy tudja majd kielégíteni ezeket az új igényeket? Elég lesz-e ehhez csupán a prédikáció? Lehet, hogy elég lesz, de csak akkor, hogyha az nem lesz többé az ember szava, hanem Isten szava; ha a hallgatóság nem „egy szónokot“, hanem magát Istent hallja beszélni; ha a prédikáció nem a pap bölcselkedése, hanem magának Istennek a beszéde lesz.

Fezer Károly tübingeni theologiai tanár érdeme, hogy a homiletikai irodalomnak alapos ismerete alapján élelműjű fejtegetésekben¹ mutatta ki, mennyire ez és csak ez az evangéliumi prédikáció lényege. Hogy az emberek erről úgy megfeledkeztek, ez az oka a mai sívár prédikációzásnak. A prédikációról való eddigi kétféle felfogás, hogy t. i. egyrészt annak nevelő-missziói beszédnek kell lennie, tehát az egyházközségnek valláserkölcsei szükségleteit kell szem előtt tartania; másrészt legyen az inkább a kultusznak egy része, vagyis az egyházközségnek valláserkölcsei állapotát tükrözze vissza, — teljesen téves, mert mind a két felfogás *antropocentrikus*. Az első esetben a prédikáció az emberi tökéletesség céljának eszköze. Ilyen értelemben is lehet ugyan az evangélium hirdetéséről beszélni, de az evangélium ez esetben csak annyiban fontos, amennyiben az az említett célt elérni segít. Ilyen eljárással nyilvánvalóan megsértjük Istennek méltóságát. Isten szavát nem szabad üdülésre használni, mert ez az eszközszerűség alapján véve annyi, mint vallástalanság. (i. m. 77. l.) Ép oly téves az a felfogás is, amely szerint a prédikáció az egyházközség vallásos öntudatának visszatükröződése. Ez a felfogás is

¹ Dr. Karl Fezer: Das Wort Gottes und die Predigt. Stuttgart, 1925. 8. r. 106. lap.

sérti Isten magasztosságát, mivel „figyelmen kívül hagyja azt a különbséget, amely Istent a legtökéletesebb, legjámborabb egyházközségtől is megkülönbözteti.“ (65. l.) A prédikáció *theocentrikus* kell hogy legyen. Nem szabad, hogy más célja legyen, mint bizonyosságot tenni Istennek létező valóságáról; nem lehet egyéb, mint Istennek kiáltása az egyházközségekhez, „Isten szava“, hívó szózat az Istennel való közösség viszonyának megvalósítására. Ez volt a prédikációról való reformátori felfogás is. Erre utalt Holl is alábbi szavaival: „A prédikációnak valóban nem lehet más feladata, mint az, hogy Istent megjelenítse. Ne beszéljen a pap az embereknek vallásos vagy más természetű dolgokról, hanem állítson minket közvetlenül Istennek orcája elé.“ (74. l.) A prédikáció a szentíráshoz van kötve, még pedig nem abban az értelemben, mintha benne a szentírás igazságairól kellene, hogy szó legyen. Ezzel foglalkozni az írásmagyarázat dolga. A prédikációban a szentírásban megnyilatkozó Isten szóljon hozzánk, ki minket, embereket, vele istenes viszonyba lépni hív. E hívó szózat nélkül Istennel való viszony nem lehetséges. Ilyen értelemben a prédikációt aképpen határozhatjuk meg, hogy az a papnak igyekezete prédikálás által odahatni, hogy a magát a szentírásban nekünk felajánló Istent a szentlélek ereje által az emberek egy társasága előtt (a templom közönségének) megjelenítse (77. l.). Fezer ezután érdekesen mutatja ki, hogy a biblia szövegének pusztá felolvasása miért nem pótolhatja a prédikációt. A prédikációnak feladata az írás szavai által közöttünk megjelenő Istent, mint lelki valóságot, mint szellemi élőhatalmat a közönséggel lelki élményként megélelni. „Csak az a pap képes a bibliai szent igékben közénk jövő Istent meglátni és meglátatni, aki az egyházközség mindennapi életében és történetében s az emberek ügyesbajos dolgaiban is épen úgy fel tudja ismerni Istent, mint a biblia szavaiban.“

Nagyon érdekes volna tovább is nyomon követni Fezer fejtegetéseit, de ettől el kell állanunk. Ehelyett egy olyan kérdést vetünk fel, melyet szerző nem tárgyal kimerítőleg: *vajjon csakugyan meg lehet határozni a prédikáció lényegét a pap személyi képességeire való tekintet nélkül?*

A reformátorok számára a prédikáció Isten beszéde volt, mert ők magukat Isten küldte prófétáknak tartották. A mi papjaink — nem próféták, aminthogy a theologusok általában véve

szintén nem próféták. Karl Barth felvetette a kérdést: vajjon mi, emberek, tudhatunk-é beszélni Istenről? „Nekünk, theologusoknak, kellene Istenről beszélnünk, de mi emberek vagyunk s mint ilyenek, nem tudhatunk Istenről beszélni.“ A pap mint szónok kétszeresen érzi ezt, mivelhogy ő sem próféta. Arról a nehézségről, amire a fenti szavakban Barth gondolt, a próféták nem tudtak semmit. Ők csak azt tudták, hogy általuk Isten beszélt, hogy ők Istennek szája. „Igy szól az Úr“ — e mondás náluk nem frázis volt, hanem igazság; ez számukra nem volt probléma, hanem bizonyosság. Egészen másként áll a dolog a theologusoknál. Nekik probléma az, hogy miként beszéljenek Istenről.

Abban semmi kétség nincs, hogy olykor akad prófétai ihletettséggű prédikátor is, aki tehát érzi és tudja, hogy ő Istent prédikálja. Az ilyen emelkedettséggel beszél. Csakhogy — sajnos — az ilyen pap ritka. A papok sokkal gyakrabban irástudók, mint próféták. Az igaz, hogy az irástudó papok is érezhetik olykor-olykor kiváltságos küldetésüket. Ezek azok a bizonyos magasztos pillanatok, amelyekben a prédikátornak az az érzése, hogy „az ő száját Isten nyitotta szólásra.“

Általánosságban véve azonban a mai pap — theologus, irástudó, nem pedig próféta. Ez esetben aztán a prédikációt „Isten szavának“ mondani teljes lehetetlenség.

A reformátorokra nézve a dolgok egészen másként állottak, valamint az orthodoxiára nézve is. Az orthodoxia a papot a szentírás szavaihoz s az azokból folyó értelemhez kötötte. Rája nézve az volt az isteni igazság. A papnak azt kellett hirdetnie. Ennek megfelelőleg a prédikáció Istennek szava volt. Azonban még az orthodoxia sem érhetette be pusztán a bibliával a *testimonium Spiritus sancti* vagyis a szentlélekben való hit nélkül, mely a hallgatóságnak szívét el kellett, hogy töltse, ha abban, amit hallott és olvasott, valóban Isten szava volt jelen. Pusztán a bibliai idézet még egyetlen prédikációt sem tett Isten beszédévé.

A pap szentlélekkel megtölt személyiség kell, hogy legyen, miként ezt a valóban Isten beszédét hirdető papról Fezer is föltételezi. A biblia még nem Istennek szava; még csak nem is csupa igazság az, ami benne van, mit a papnak egyszerűen fel kellene olvasnia. Ellenkezőleg: a szentlélekkel megtölt „pneumatikus“ ember az írás szaván keresztül éli meg az élő Istent.

Az evangéliumi hit nem vonatkozik sem a szentírás betűire, sem az ú. n. bibliai tanokra, hanem a bibliában megnyilatkozó Isten-valóságra. Ezt kell a prédikátornak megmutatni, ha beszédje valóban „Isten beszéde.“

Arról sem akarok most beszélni, hogy mennyi akadállya van annak, hogy minden pap ilyen „pneumatikus“, szentlélekkel megtelt egyén legyen. A gyakorlati életben a való tényekkel kell számolnunk, tehát olyan emberekkel, akik theologiai előképzettségük alapján jogosultak a papi szolgálat teljesítésére. „Pneumatikus“ elhivatottságuk a vizsgákon nem állapítható meg. Szeretjük azonban hinni, hogy minden papjelölt ilyen elhivatottság-érzettel fog a gyakorló papi munkához. Akiben csakugyan megvan az elhivatásnak érzete, az bizonyára megérzi azt is, hogy neki Istent kell prédikálnia. Azonban épen az elhivatásnak őszinte, komoly érzése sokszor megéretteti vele azt is, hogy — az igazi prófétai küldetés teljesítéséhez nincs elég ereje. Hogyan lehessen beszéde ilyenkor is Isten szava? El tudom képzelni a hivatásával szemben őszinte *ilyen* papnak lelki fájdalmát, akkor, amikor tudja, hogy *mégis* kell prédikálnia. Az ilyen feladat számára nemcsak lehetetlen, de nem is őszinte feladat. S emiatt lesz az ilyen prédikáció egészen más, mint ami kellene, hogy legyen. Az ilyen pap önmaga nem tudván közvetlenül hivatkozni Istenre, tehát hivatkozik a biblia bizonyosságára — s így lesz a papból próféta helyett „írastudó.“

Ugyanezen okból lesz más alkalommal híveinek „tanítója“, „lelkipásztora“. Fezer a fenti okokból hibáztatja a „nevelő“ beszédek is. Bizonyára joggal, mert a *sok* rossz pedagógiai beszéd a legtöbb helyen „a könyökén jön ki“ a hallgatóságnak. Ismerjük a „kipredikálásokat“ s tudjuk, hogy az ilyen pedagógiai beszédek rendesen nemcsak eredménytelenek, hanem egyttal több kárt is tesznek, mint hasznot.

Elméletileg mondhatjuk kívánatosnak a prédikáció pontos meghatározását, de gyakorlati célra az efféle definíció nem ér semmit. A prédikáció célja változik a hallgatóság helyzete s a pap körülményei szerint. Ha csak egyféle prédikáció volna jó s csak olyat volna szabad mondani, a papok merev korlátok közé szorulnának. S ha a prédikáció okvetlenül csak „Isten szava“ lehetne, akkor meg a lelkiismeretes papok épen önmagukkal kerülnének ellentétbe.

Már most ha a prédikáció *nem* tud Isten szava

lenni, akkor az egész prédikációs istentisztelet problémát-kussá vált.

Hogyan kellene megoldani ezt a problémát? Újításokkal? Ahol a régi templomozási forma élénken él a hívek emlékezetében, ott nagyon veszedelmes dolog az újítás. Ahol pedig nincsenek liturgikus tradíciók, ott ez is jó lehet. Mindannyian érezzük, hogy itt valamit tenni kell, de a szükséges tenni valót még nem találta el senki. A feladat fel van adva, a megoldást mindnyájan várva várjuk.

Ford. —ly.

SIMÉN DOMOKOS ÉS KORA.

— Korrajz. —

III. KÖZLEMÉNY.

Említettem, hogy Paget János a szabadságharc alatt Kossuthnak személyes híve volt s az maradt a rákövetkező abszolutizmus idején is. De Kossuth hívei voltak az angliai unitáriusok ép úgy, mint az amerikai unitáriusok is. Kevesek által tudott tény, hogy a magyar függetlenségi eszméket, valamint Kossuthot s emigráns társait Angliában is, Amerikában is az unitárius papok és unitárius világi emberek fogadták s ünnepelték leglelkesebben. Ha majd egyszer valaki részletesen meg fogja írni Kossuth emigrációjának történetét, abban a legszebb lapokat bizonyára épen a mi angol és amerikai testvéreinknek fogja szentelni.

Tagart Erdélyből hazautazása közben 1858 október 12-én reggel Belgium fővárosában, Brüsszelben, váratlanul meghalt. A magyarság iránti angol rokonszenv és érdeklődés azonban Tagart halálával nem szűnt meg. A következő év tavaszán már ismét Kolozsváron van — szintén a Tagartéhoz hasonló kettős (egyházi és politikai) megbizatással — Steinthal Alfréd angol unitárius lelkész. Róla idézem az Egyház Képviselő Tanács 1865. május 20-iki gyűléséről felvett jegyzőkönyv 168-ik pontját. „Egyházi főjegyző Székely Mózes afia előterjeszti, hogy angolhoni liverpooli unitárius lelkész Steinthal Alfréd úr Kolozsvárra megérkezvén, őt ezen E. K. Tanácsi ülésre meghívta s meg is

jelenvén, az E. K. Tanácsnak be is ajánlja azon nyilatkozattal, egyfelől, hogy mivel nevezett lelkész úr Brassó-felé menő útjában szándékozik több ekléziánkat meglátogatni azon két hét alatt, melyet Erdélyben tölthet, jó lenne valamelyiket tanáraink közül útitársul rendelni részint ezen utazás könnyítése, részint pedig azon tekintetből is, hogy a szükségesekben felvilágosítást adjon, mivel a német nyelvet nem beszélő papjaink azt megadni nem lesznek képesek; másfelől, hogy magának Steinthal úrnak előterjesztése lévén Egyházi Tanácsunkhoz, azt maga kívánja előadni német nyelven.

„Ez után angolhoni hitrokonunk kifejezte köszönetét azon szíves elfogadtatásért, amelyben mind a múlt évben, fájdalom már csak néhai Tagart Edward úr, mindpedig maga mostan mi közöttünk részesült. Kifejezte azon rokon érzelmeit, mellyel az angolhoni unitáriusok az erdélyi unitáriusok iránt viseltetnek. Kifejezte azon óhajtasát, mely szerint a Tagart úr által közelebbről megkezdett s maga által mostan folytatott közlekedést ezutánra is fel akarják tartani s evégre nemcsak arra készek, hogy az unitária vallást tárgyazó angol könyvekkel szolgáljanak, hanem arról is intézkedéseket tettek, hogy egy olyan alapítványt létesítsenek, melyre oda koronként mindig ifjakat küldhessünk magok bővebb kiképzése végett.

„Ezen nyilatkozat éljen-nel fogadtatván, azon indítvány tétellett, hogy nevezett Steinthal urat meg kellene tiszteletbeli Egyházi Tanácsossággal tisztelni s arcképét levéttelve emlékül megtartani.“

Ez előterjesztésre E. K. Tanács Steinthal Alfréd liverpooli lelkészt tiszteletbeli egyházi tanácsosi oklevéllel tisztelte meg s arcképének a Consistoriumban való kifüggesztését határozta el, egyttal Nagy Lajos tanárt nyílt megbízó levéllel ellátva melléje útitársnak kirendelte.¹ Kinek kíséretében Steinthal Tordára, majd

¹ A június 14-ki consistoriumi gyűlésen Berde Áron igazgató-tanár bejelenti, hogy Tagartnak és Steinthalnak arcképéből 1—1 példányt a kolozsvári főiskolai könyvtárnak adományozott.

A június 19-iki gyűlésben (jkv. 204. pontja) pedig ez került tárgyszorozatra: „Minket itten Kolozsvárt meglátogató angolhoni hitrokonaink, Tagart Edward és Steinthal Alfréd arcképeit egyházi tanácsos atyánkfiai többen levéttetvén és csinos aranyos rámába foglaltatván, Egyházi Tanácsunknak beadják.“

Mire a végzés ez volt; „Tanácskozási köztermünkben felfüggesztetvén, tartassanak meg örök emlékül.“

Aranyosszékre, végül Székelykeresztlurig utazott. Mindenütt szívesen s kitüntetéssel fogadták.

Steinthal kétheti itt időzés után elhagyta Erdélyt¹ és sietett vissza hazájába, egyrészt, hogy jelen lehessen a Britt és Külföldi Unitárius Társulat évi közgyűlésén, mely junius közepén tartatott, másrészt, hogy Kossuth Lajost, meg az angol közvéleményt is sürgősen tájékoztassa a magyar közállapotokról. Mert a magyar ügy akkoriban döntő jelentőségű volt az angol belpolitikában. Ugyanis III. Napoleon francia császár az 1859-iki osztrák-olasz-francia háboru diplomáciai előkészítése idején Olaszország mellett foglalván állást, mindenképen azon volt, hogy Ausztria vereséget szenvedjen. Ezért sok egyéb mellett arra gondolt, hogy az esetre, ha Kossuth Lajos vállalkoznék egy magyar forradalom gyors megszervezésére, támogatásul neki pénzt és katonaságot bocsát rendelkezésére. Egy lendületes magyar forradalom annyi osztrák katonát kötne le otthon, hogy az olasz harctérre nem jutna elég haderő, miért is az olasz-francia harctéri győzelem s rajta keresztül a latin fajnak diadala a kontinensen bizonyos lehetne. Föltéve természetesen, hogy Oroszország és Anglia a háboruba nem avatkoznának be. III. Napoleon Oroszországot sikeres diplomáciai akcióval biztosította tervei számára; Angliát azonban pusztán francia argumentumokkal nem lehetett semlegességre bírni, ide szükség volt a magyar ügyre. Angliában ekkor az osztrák barát lord Derby miniszteriuma kormányozott, mely a háborut előkészítő diplomáciai tárgyalások idején ugyan a neutralitás mellett nyilatkozott, de nyilatkozatának őszinteségében hinni nem lehetett. III. Napoleon (s így a magyar ügy számára is) nem maradt fenn más megoldás, mint megbuktatni e Tory-kormányt s egy neutralis, magyarbarát kormányt készíteni elő az útját. A véletlen e tervnek igen kedvezett. Lord Derby április elején a parlamentáris reform kérdésében 39 szavazattal kisebbségben maradt s ezért a parlament feloszlatása után új választás rendeltetett el. Kossuth Párisból (III. Napoleontól) május 8-án érkezett vissza Londonba, amikor a választások mindenfelé javában folytak.

A terv az volt, hogy titokban Kossuth is agitáljon lord

¹ *Ferencz József* azt írta a Ker. Magvető 1895. évi folyamának 72-ik oldalán a Buzogány Áronról közölt életrajzában, hogy Steinthal megbízatásának az osztrák kormány nesztét vette s amiatt volt kénytelen székelyföldi útját félbeszakítva sietősen elhagyni Erdélyt.

Derby ellen, nyíltan azonban csak akkor lépjen fel, amikor a választások már befejeződtek, nehogy bárki is azt találja mondani, miszerint idegen léteire beavatkozott az angol belpolitikába. A választások befejezése május 14-ke körülre volt várható. Kossuthnak maradt tehát 10 napja agitációjának előkészítésére. Az volt a szándéka — s ezt angol barátaival egyetértőleg határozta meg így —, hogy négy népgyűlésen — Londonban, Manchesterben, Bradfordban és Glasgowban — fogja felhívni az angol közvéleményt a semlegességre. Azonban e számítást május 13-án, tehát még a választások befejezése előtt, keresztül húzta Victoria angol királynőnek kiáltványa, melyben világosan kimondatott, hogy Nagybrittania kormánya szoros és részrehajthatlan semlegességet kíván fenntartani a háboru egész tartama alatt. E kiáltvány után Kossuthnak agitációját egészen más alapra kellett fektetnie. Most már nem csak a semlegeségből, hanem azzal egyenlő mértékben a magyar ügyből is angol belügyet kellett csinálni. A világtörténelemben kevés politikusnak jutott ilyen merész, de egyszersmind ilyen szép feladat osztályrészéül. És ő ezt a nagy feladatot bámulatos sikerrel oldotta meg. Ez agitációi idején Kossuth ép oly nagy volt, mint az 1848—49. évi magyar szabadságharc idején. Azok a beszédek, melyeket négy népgyűlésen mondott — közülük a londoni, manchesteri és bradfordi teljes magyar szövegében olvasható *Irataim az emigrációból* I. kötetében — valódi remekei a nagystilű politikai beszédeknek. De talán e beszédeknél is nagyobb hatása volt a nyilvánosság mögötti politikai tevékenységének. Ennek megértéséhez tudni kell, hogy a választások nem hozták meg Kossuth és hiveinek a remélt sikert. 302 kormánypártival szemben az ellenzék mindenféle árnyalatának együttvéve csak 353 szavazata volt s így a kormánypárt 51 szavazattal volt volna kisebbségben, ha whigek (függetlenpártiak és pártonkivüliek) mind együtt szavaznak ellene; de a whigekkel szemben a kormány 39 szavazattöbbséggel kecsegtette magát, mert a 353 ellenzéki közt 90 nem tartozott a whig párthoz.

A Derby-kabinet is a semlegesség mellett foglalt állást, de csak addig, amíg a háború olasz földön folyik; ellenben kész volt azonnal az osztrákok segítségére menni, ha a háború osztrák területre toródik át. Ez a pont volt azon akadály, melyen a felirati vita rendén a kormány megbukott. Kossuth terveinek épen ez kellett, az, hogy a kormány külpolitikai kér-

désben, szabatosabban mondva: a magyar ügygel szemben elfoglalt álláspontja miatt bukják meg. Hogy mennyi körültkintéssel volt a kormány elleni ezen harc intézve s abban bár csak közvetve, Kossuthnak mekkora szerepe volt, azt mindenki megtudhatja, aki Kossuth Lajosnak: *Irataim az emigrációból* I. kötetét végigolvassa. Tény az, hogy a parlament lord Hartington indítványára június 11-én a Derby-kormánynak 13 szótöbbséggel bizalmatlanságot szavazott (323 szavazat 310 ellenben). A Derby-kabinet másnap beadta lemondását. Mindenki tudta, hogy lord Derby bukásával az osztrákbarát angol külpolitika bukott meg és viszont Kossuth s a magyar ügy győzött. A kormánybukás minden időben jelentős belpolitikai esemény, háborus időben kétszeresen az. Most pedig április 29-óta folyt a harc az olasz harctéren. A Derby-kormány bukása s általa a magyar ügy tehát egész Európában, főleg azonban Angliában elsőrendű eseménnyé vált.

Nagyon érdekes volna a magyar ügy sorsát az angol belpolitikában hasonló részletességgel fejtegetni tovább, hiszen ezt a témát eddigéig még nem dolgozta fel irodalmilag senki, azonban mivel ez nagyon eltérítene jelenlegi tanulmányom tárgyától, ezúttal kénytelen vagyok arról lemondani, jegyzeteim feldolgozását más alkalomra halasztván. Az eddigieket is csak azért beszéltem el ilyen részletesen, hogy kitűnjék, minő nagy jelentősége volt a magyar szimpátiának Angliában ez időben.

A fentiekhez kiegészítésül még csak ennyit: a döntő jelentőségű időben — április közepe táján — Steinthal liverpooli unitárius lelkész volt Kossuthnak politikai titkos megbízottja,¹ kiről maga Kossuth *Irataim az emigrációból* I. kötetének 139. s köv. lapján ezeket írta: „Hírt kapván a hazából, hogy nyugtalanul váratik a kilátások felőli tájékozás: ápril hónap közepe táján újlag értesítettem (Londonból) hazámfiait az ügyek állása felől. Ezúttal megbízottam egy németül is beszélő angol volt, kinek vallásfelekezeti missziója is lévén Angliából Erdélybe, ez által tág alkalmam nyílt olyanokkal is érintkezni, kikkel én egyenes összeköttetésben nem állottam; minélfogva azon helyzetben volt, hogy míg egyrészt az általam neki kijelölt hazafiaknak üzeneteimet átadhatta s válaszaikat és viszont-üzeneteiket átvehette, másrészt az általános hangulatot külön-

¹ Ferencz József; Emlékeim (Unitárius Könyvtár 4-ik füzet) 9-ik lapján,

féle kútfőkből tágabb körben is tanulmányozhatta s egyéb kitűnő egyéniségek gondolkozási módjával is megismerkedhetett. A küldött (Steinthal) nagyon ügyesen járt el megbízatásában. Nemcsak pontosan teljesítette, ami küldetésének tárgyát képezé, hanem ezenkívül módot is keresett kaszinókban, társas összejövetelekben, minél több emberrel érintkezni; mi végett Pesten több napig mulatott s Erdélybe útját egyfelé, onnan vissza másfelé vette s az ekként szerzett tapasztalások alapján azt jelentette, hogy a csekély udvari párt kivételével az egész nemzetre bizton lehet számítani; az emberek határozottak, végletekre készek, harc után sovárgók.“

A Derby-kormány bukása után 4 nappal — június 15-én — tartotta évi rendes közgyűlését Londonban a Britt- és Külföldi Unitárius Társulat. E gyűlésnek két körülmény adott különös fontosságot. Egyik az volt, hogy itt számolt be erdélyi tapasztalatairól Steinthal lelkész, ki csak pár órával a gyűlés előtt érkezett vissza Londonba; a másik az volt, hogy e közgyűlésre Németországból átment két erdélyi magyar ifjú, Buzogány Áron a történelem és Ferencz József a mennyiségtan tanára a kolozsvári unitárius kollégiumban, kik mint diplomás papjelöltek egyházi stipendiummal voltak tanári tanulmányaik befejezése végett német egyetemen.¹ A közgyűlés rendkívül im-

¹ Buzogány Áron 1867-ben (tehát 8 évvel később) a következőkben emlékezett meg e londoni útjukról: „1859. május 11-én érkezünk Ferencz Józseffel Londonba, hol két napot a világvárosban a magunk tájékozására használván, a harmadik nap felkerestük R. B. Asplandot, a British and Foreign Unitarian Association első titkárát. Megmondtuk kilétünket, célunkat, t. i., hogy mint leendő erdélyi unitárius tanárok, mielőtt egyetemi tanulmányaink végezte után hazatérnénk, óhajtottuk az angol unitáriusok viszonyait személyesen megismerni, mennyire ott szándékolt tartózkodásunk rövid ideje megengedi, stb. Átadtuk az Egyházi Tanácstól és Paget János úrtól kapott ajánló leveleinket. Aspland nagy szívességgel fogadott, örömét fejezte azon, hogy erdélyi hitrokonokat láthat. Elvezetett személyesen néhány közelebb lakó unitárius családhoz, kikkel azonban egyelőre igen nehezen bírtunk társalogni az angol nyelvben való gyakorlatlanságunk miatt. A távolabb lakó nevezetesebb unitárius papi s tanári egyénekhez a legkedvezőbb ajánló jegyekkel s utasítással látott el. Így ismerkedtünk meg a következő napokon John James Taylor-rel, James Martineau-val, két elsőrangú tekintélyes unitárius férfival, kik közül amaz a londoni egyetemen kapcsolatban levő Manchester New College nevű unitárius theologicum seminarium igazgatója, utóbbi ugyanott a bölcsészet tanára volt; továbbá L. Thomas Marshal-lal, az Association másik titkárával s az Inquirer angol unitárius hetilap derék szerkesztőjével; James Heywood-dal, ki parlamenti tag volt, s több más tekintélyes unitárius fér-

fiakkal s azok családjával. És mindenütt a legszívesebb rokonszenvvel, vendégszeretettel s megtiszteltetéssel fogadtak. Látszott, hogy nem annyira személyünket tekintik, hanem bennünk az erdélyi unitáriusok képviselőit. Amily készséggel beszéltek kérdéseinkre magukról, épp oly érdeklődéssel kérdezősködtek az erdélyi unitáriusok vallási, egyházi dolgairól, politikai helyzetökről, stb. Akkor folyván a Solferinonál végződött háború, a beszédet leggyakrabban a politika terére vitték által, itt gyakran jöttünk vitába; mert ők mindnyájan az akkori osztrák álláspontról nézték a válságos hadjáratot s neheztelni látszottak, hogy a magyar miért nem lelkesedik az osztrák zászlókért. Nem igen értették, hogy mi követelése lehetnek a magyaroknak az osztrák kormánytól; miért makacsodik azzal szemben? stb. De e részben nem hagytuk magunkat s örömmel tapasztaltuk, hogy később többen bevallották, hogy hazánk jogi álláspontjáról s méltányos követeléseiről más fogalmaik voltak, mielőtt fejtegetéseinket hallották s most igazat adnak nekünk. Nők is szerettek erről beszélni s köztök nagy pártot szereztünk magunknak. Az Inquirer ettől fogva politikai rovatában állandó jó barátunk lett.

Londonban az első vasárnap abban a templomban jelentünk meg isteni tiszteletre, melyben Aspland volt a pap, ki könyörgésében rólunk is megemlékezett s beszéde után ajánlt a népes gyülekezetnek, kik közül többen hozánk járulván, szíves kézszorítással s barátságos szavakkal üdvözöltek. A következő vasárnapokon más-más templomba mentünk el s így ismeretségünk az így szerzett polgári osztályban is szélesre terjedt. Némelyek kíváncsiságból is kívántak ismerni bennünket. Gyakran kaptunk meghívó jegyeket egyik-másik családtól, melyben estére vagy reggelire kértek. Megjegyzem, hogy mindjárt megérkezésünk után az Inquirer jelentette a közönségnek, mint érdekes hírt, hogy körükbe két erdélyi unitárius ifjú tanár érkezett.

Igy telt el tíz nap, amikor a nagy drágaság s nagy agio miatt hazaindulásról kezdtünk gondolkozni. De a nevezett urak kértek, maradnánk még s várják be a British and Foreign Unitarian Association évi közgyűlését, mely jun. 15-én, tehát négy hét múlva jövend össze. Mondák, hogy a közgyűlés jövevény fogja venni megjelenésünket. Ez esetre, tekintve a háború miatt az ausztriai bankpénznek 50^{0/0} agioját, kértek, fogadnók el az Association segélyezését. Noha óvakodtunk attól, hogy segélyezésökre számítani láttassunk, de másfelől óhajtván magunk is a közgyűlésben résztvehetni s szóval megköszönni a minap küldött segedelmet, elfogadtuk ajánlatukat és maradtunk. Ez idő óta L. Th. Marshall-nál, az Inquirer fennebb említett szerkesztőjénél volt szállásunk s rendes kosztunk. Ez az úr egy nagy műveltségű s ismeretű, irántunk igen jó indulattal viseltető férfiú; mindenben barátilag utasított, értesített és sok időt töltött velünk, dacára soknemű elfoglaltságainak. Neje szintén a legelőzékenyebb s szívesebb háziasszonyunk volt, férjének segített a szerkesztésben, fordított francia s német lapokból cikkeket, gyűjtötte a napilapokból az apróbb híreket, pedig két kis gyermeke volt s azokat sem hanyagolta el; igaz, hogy a konyhával kevés dolga volt. Annyira összeszoktunk e derék családdal, hogy később az elválás kölcsönösen rosszul esett. Hazajöttünk után is írtunk Marshallnak s kaptunk tőle egy pár levelet. Egyébiránt kivált a nevezett tanár uraknál is gyakran megfordultunk ezután is és szívességnél s előzékenységnél egyebet sehol sem tapasztaltunk. Gondoskodtak, hogy London nevezetességeit megláthassuk s még másnemű Egy-

pozáns volt.² Hann Panton lelkész imája után Hincks Tamás lelkész, a Társulatnak az amerikai Canadából, Torontoból való levelező tagja mondott egyházi beszédet 2. Kor. 4+ („Krisztus Istennek ábrázatja“) alapján. A beszédet a *The christian reformer*-nek 1859. júliusi füzete egész terjedelmében közzétette. Ez után urvacsora-osztás következett, melyet Lowrance Adermann londoni lelkész végzett 9 paptársával. Ezután a Társulat évi jelentését olvasta fel Aspland Brook, a Társulat titkára. E jelentés a múlt évben elhunyt Tagart Edwardról való kegyeletos megemlékezéssel kezdődött, majd az Indiában, Ausztráliában és Canadában történt nevezetesebb unitárius mozgá-

letek közebedjeire is egyszer-másszor bejutást eszközöltek. J. Heywood úr szívességiből jelen voltunk egy ily közebeden, melynél a westminsteri Marquis elnökölt s a rendező gazdák közt egy püspök, a nagyhirű Ebury lord, Dickens a regényíró s más főrangúak s nevezetességek működtek. (Belépti jegy egy személytől a mi pénzünk szerint 10 frt 50 kr. o. é.) Ebéd alatt (estve) zene folyt; s ebéd után többen beszédet tartottak az Egylet érdekében, köztük Dickens is.

Még fennebb kellett volna emlitenem, hogy mindjárt az első napokban a Tagart családját is meglátogattuk s nem mulasztottuk el az erdélyi unitáriusok nevében is mély fájdalomunkat kifejezni a néhai családfőnek erdélyi útjából hazatértében történt halála felett. Párszor e család is meghívott vilásgözzelire s az özvegy néhai férjének néhány munkájával ajándékozott meg emlékezet okáért. Azt is előbb mondhattam volna, hogy Aspland úr az első napok egyikén ünnepélyesen bevezetett az Association állandó Igazgató-választmánya (Committee) ülésébe s ott bemutatott s üdvözölt.

(Itt következik az évi közgyűlés lefolyásának elbeszélése.)

Másnap (t. i. a közgyűlés után) két szűkebbkörű unitárius évi meetingen vettünk részt; egyikben a vasárnapi iskolák ügye, a másikon az unitárius lényegét s szellemi mozgalmait illelő eszmeváltás s értekeződés tette a gyűlés tárgyát. Junius 20-án a Manchester New College papnövendékeinek félévi tanfolyam utáni közvizsgálatán jelentünk meg. Leverőleg hatott itt reánk az a tapasztalás, mennyivel több tudományt, érettséget, papi s általános műveltséget mutattak fel az előttünk megvizsgált angol unitárius papnövendékek annál, amennyit a mi papnövendékeink szoktak rendszeren felmutatni.“

Eddig tart Buzogány emlékirata. Valóban nem lehet meghatottság nélkül olvasni a figyelemnek és hitrokoni szeretetnek e példás megnyilatkozását. Ahol a szeretetben ennyi a gyöngédség, a nyíltságban ily nagyfokú a figyelem, ott a vallás valóban életerő. Ilyen helyen lenni, itt tanulni, ifjainkra nemcsak megbiztatás, hanem a legnagyobb kitüntetés.

E londoni időzésről megemlékezett Ferencz József is a Buzogány Áronról írott életrajzban (Ker. Magvető, 1895. évfolyama 71. s. köv. l.)

² Leírását a *The christian reformer* c. londoni unitárius folyóiratnak 1859. évi jun., jul., aug. és szeptemberi számában megjelent hivatalos tudósítás alapján közlöm.

mak ismertetésével folytatódott s a Steinthal erdélyi küldetéséről való hivatalos beszámoló felolvasásával fejeződött be. E jelentés, — mint az a *The christian reformer* 1859, aug. és szept. számaiban megjelent 22 sűrűn nyomtatott oldalra terjedő teljes szövegéből¹, megállapítható — az erdélyi unitáriusok helyzetének általános vázolásánál nem tartalmazott többet, ami természetes is, mert hiszen azt még sem lehetett nyilvánosságra hozni, hogy a kormány tudta nélkül az angol és a magyar unitáriusok s ezeken keresztül az angol és a magyar politiku-

¹ Részletes tartalma a következő: Steinthal a bevezetésben elmondja, hogy több éven keresztül nem kaptak semmi hírt erdélyi unitárius hitrokonnaitól, azonban egy levél, melyet Paget küldött T. Kenricknek, arról tesz bizonyosságot, hogy az erdélyi hitrokonnok állandóan sok zaklatásnak vannak kitéve az osztrák kormány részéről, mely az iskolák és kollégiumok szabadságát el akarja konfiskálni. Ebből kifolyólag az Angol Unitárius Társulat szükségesnek vélte Steinthalt odaküldeni. E bevezetés után következik az útleírás szépen, szívesen és sok sympathiával megírva.

Útja a felmerült sok akadály következtében csaknem egy hónapig tartott. Május közepén ért Kolozsvárra. Levelét, melyben odamenetelét jelezte, nem kapták meg, így váratlanul érkezett oda. Kolozsvárt Kriza fogadta először. Leírja röviden Kolozsvárt és az unitárius templomot. Résztvett egy reggeli istentiszteleten félhatkor. Szép közönség volt. Nagy Lajos imádkozott. Leírja a kollégiumi bennlakást s összeveti az angol diák életével. Azután a papnevelő intézetről emlékezik meg, hol ez évben 30 növendék volt. Felsorolja, hogy mely tárgyak taníttatnak. Megnézte a könyvtárat s szükségesnek véli, hogy az újabb theologiai művek angol pénzen megküldessenek.

Kolozsvárról Nagy Lajos társaságában indult további útjára. Először Komjásztzegen és Túron keresztül Torockóra. Nagyszerűen jellemzi Borévet. Majd a Torockó felé vezető utat s a bányákból hazamenő torockóiakat írja le. Elmondja, hogy Sebes Pál rector latinul akart vele társalogni s szegyenkezve vallja be, hogy ő alig tudott egy-két szót motyogni. Innen Torockószentgyörgyre ment, majd Várfalva, Rákos, Kövend következett. Torda felé vezető útján megnézte a bágyoni templomot. Leírta a tordai fahidat, a tímárokat s a büzt. Innen Gyéresre ment Pagetékhöz. Majd Marosvásárhelyre, hol megcsodálta a Teleki-könyvtárat. Innen Gagyon keresztül Székelykeresztúrra utazott. Kiemeli, hogy az unitárius székely falvak mennyire tisztábbak, mint a róm. kath. és román falvak. Keresztúron; Koronka igazgatónál szállt meg. Megemlékezett a papról, Péterfi Sándorról. Innen visszatért. Egy hegytetőn Árkosi M. bözödi pap fogadta híveivel. A fogadtatás nagyon meghatotta. Bözöd után Szt. Gelicén szállt meg. Azután gyorsan haza sietett Angliába.

Befejezésül általánosságban jellemzi az erdélyi unitáriusokat. A theol. felfogás elmaradottsága miatt megpendíti a papnövendékek Angliába küldésének eszméjét. Majd a szombatosokkal foglalkozott.

A *The christian reformer* e számaiban dr. Varga Béla theol. akad. tanár barátom volt szíves londoni időzése alatt kivonatolni.

sok között ilyen jól megszervezett összeköttetés létesült. Azonban Kossuthnak *Írtai az emigrációból* (I. köt. 140. l.) hitelesen igazolják, hogy Steinthalnak az általános magyar helyzet tanulmányozásán kívül speciális politikai megbízatásai is voltak. Érthető tehát, hogy Steinthalnak írásbeli jelentésénél személyes megjelenése jóval fontosabb volt.

A tárgysorozat rendjén Steinthal felszólalt s a következő beszédet mondotta:

„Boldognak érzem magam, hogy jobb és balkezem felől barátaimat láthatom azon földről, honnan én most érkeztem haza; hogy az ő jelenlétükben alkalmam lehet önöket értesíteni arról a szíves fogadtatásról, a több mint közönséges vendégszeretetről, mellyel Erdély földén mindenütt találkozni mindenütt szerencsém volt. Bizonyos vagyok benne, hogy Ferencz és Buzogány urakat londoni barátaink igen melegen fogadták, mert ismerem az angol vendégszeretetet; de ki merem mondani uraim, hogy a lelkesedés oly nyilatkozataival őket mégsem fogadták, mint fogadtak engem, önök képviselőjét, az ő erdélyi hitrokonaik. Igen, uraim, mert távol levő hitrokonaink szívében a legmélyebb hálás érzelem él önök iránt azon résztvevő segedelemért, melyet önök közelebről irányokban gyakorlának. Ők reménnyel néznek a jövőbe, midőn megmutathatják, mily szorosán érzik magukat velünk egybefűzve s hogy szívük a miénkkel együtt dobog. Hiszem, hogy ez az idő el fog jönni, mert ismerem távollevő rokonaink előretörő szellemét, a köztük terjedő szabad gondolkozást; mert tapasztaltam egyházaikban az igaz és mély vallásos életet, mely most még tisztább fejlődésben mutatkozik, mint évek óta ezelőtt. Az a nyomás, melyet közelebről az osztrák kormány részéről szenvedtek, bizony nem olyan eredményeket szült, milyenre a kormány számított. Azokban az egyházakban, melyeket meglátogattam, új erőt s a jóra törekvés új jeleit láttam és hiszem, hogy azok a vallási szabad gondolkozás s véleménynyilváníthatás igaz alapján kedvező fejlődést vehetnek. Meg van köztük a komoly vallásos hit termőföldje; s midőn az ilyen hit felett a szabad gondolat levegője lengedez, nincs mit félni a zsarnokság törekvéseitől. Tudom, hogy a vallási szabadságot a polgári szabadságnak kell követnie idővel; egyik testvére a másiknak. És így reménnyel nézhetünk amaz egyházakra, tudván, hogy azok forrásai azon érdekes ország újjászületésének, melynek sorsa iránt a közelmult években mi mindnyájan annyi rokonszenvvel viselteténk.

Az általam meglátogatott erdélyi unitárius egyházakba szerencsés voltam előljáró férfiak által bevezettetni s úgy találtam, hogy köztek teljesebb egyházi szervezet van, mint a mi egyházközségeink között. Az eklézsiák ott nem állanak elszigetelten, mint nálunk. Előttük ismeretlen az a korlátokat nem tűrő szabadság, melyről Hincks lelkész úr mai egyházi beszédében szólt. Ellenkezőleg, minden eklézsia kebelében, valamint az eklézsiák összegében, összefűző egység van. Az egyházközségek az esperestségek alatt, az esperestségek a Consistorium gondja s hatásköre alatt állanak, melynek elnöke a püspök és a világi főgondnokok. Mind a világi, mind az egyházi elem egyenlőkép képviselve van az igazgató testületekben, mi által az egyes részek közt élénk összeköttetés s egy célra törekvés látszik az egész vallásközösségben; egyik községet sem érheti nyomor, szerencsétlenség, hogy a többi is ne érezze s segítségére ne jöjjön. Az egyházközségeknek ez a szerves kapcsolata tehát egyfelől, kétségen kívül, nagy előnyükre van; de másfelől hátrányos ez a kapcsolat reájuk nézve annyiban, hogy ez által akadályozva van az egyesek vélemény-nyilvánításának szabadsága; s az (osztrák) kormány épen ez által kísérlette meg ott az unitárius vallásközösség szabad életének gátlását. A Consistorium által meg vagyok bizva, hogy köszönetüket nyilvánítsam önöknek azon segedelemért, melyet önök is nyújtottak nekik a kormány érintett szándékait meghiusítására. Az innen küldött pénzüsszeg épen jókor érkezett kezökbe s az által megsegítve, csakugyan képesek lettek erdélyi hitsorsosaink a kormány által ez idő szerint reájok mért követeléseknek megfelelni. S most okunk van remélni, hogy erdélyi hitsorsosainkra egy szebb idő derülend. Mind a mellett nem titkolhatom el, uraim, hogy vannak biz' ott még nagy hiányok, melyeket, a mi álláspontunkról nézve, közömbösen nem vehetünk s annyival kevésbbé, mert a létező hiányok némelyikén segíteni módunkban áll, ha a köztünk szokásos buzgóságot s erélyt itt nem engedjük magunkban lankadni. A titkár úrhoz beadott jelentésemben bővebben kifejtettem, hogy az a terv, melyet Paget barátunk pendített meg s melyet néhai boldogemlékezetű Tagart barátunk oly mélyen ajánlott, t. i. hogy egy-egy erdélyi unitárius pap- vagy tanárjelöltet koronként látnánk el magunk költségén itteni akadémiai szemináriumokon: ez a terv az erdélyi unitáriusokra nézve nagyfontosságú lenne. Tapasztalásból merített meggyőző-

désem, hogy ily módon lendületet nyerne az ottani papnevelés ügye s könnyíttetnék az emelkedettebb gondolkozásmódra jutás papjaik közt. Eddig az volt ottan a szokás, hogy kolozsvári papnöveldejükből ifjakat küldtek koronkint a németországi egyetemekre, minek kétségen kívül nagy és nyilvánvaló eredményei voltak. Mindazonáltal még a német egyetemeken sem otthonos a mi nézeteinkkel egyező az az egyenes s tartózkodásnélküli vélemény-nyilvánítás, melyet mi élvezünk; mert noha majd minden német egyetemen hangzanak az unitárius eszmék s a német egyházi szószékeken szintén közönségesek a mi hitelveink, ámde más színek alatt s teljességgel nem az unitarizmus nyílt zászlója alatt, mely nevezetet több tekintetből általják magokra venni s gyakran takargatva, nem a nyílt és bátor meggyőződés hangján közlik azt, mi lelkökben él. Ezt az igaz egyezséget a meggyőződés mélységével s ebből folyó nézetek nyilvánításával összhangzásban csak itt nálunk és Amerikában és Erdélyben találjuk; és én hiszem, hogy már a német rokonszenvek is az erdélyi ifjak irányában új élet forrásául szolgálnak a magyar egyházakra nézve. Uraim, meg vagyok győződve, hogy e Társulat volt titkárának, néhai Tagart tisztelt emlékének örökítésére semmi sem volna méltóbb annál, ha e Társulat az ő neve alatt egy alapítványt tenne a mi Manchester New College-ünkben. Emlékoszlopa lenne ez mind előttünk, mind erdélyi hitrokonaink előtt azon szolgálatoknak, melyeket a néhai a mi közös ügyeinkben tett. Én benső elégtétel érzetével szemléltem, mily tisztelettel említik Tagart nevét Magyarországon. Az unitáriusok Consistoriumában, hol, mint tiszteleti tagnak, szerencsém volt jelen lehetni, azok arcképei közt, akik korábbi években módjuk s tekintélyeik szerint egyházuk jóltevői s szent vallásuk igazságainak bajnokai voltak, ott láttam Tagart arcképét is kifüggesztve, külső jelképéül annak, hogy emlékét szívükben hordják. De magam részéről is kívánom kijelenteni, hogy mélyen lekötelezve érzem magamat az erdélyi unitárius atyafiaknak a személyem iránt köztük létem alatt tanusított szívélyes fogadtatásért. Egy helyt fogadtatásomra a falutól három mérföldre jött előmbe egy küldöttség, élén az esperest s a környék néhány papja, kik a faluig díszkíséretemül voltak, a faluban pedig a lakosság az utcára állott ki az angol pap üdvözlétére. A benső örömmek addig nem ismert érzete fogott el, uraim, midőn egy hegyoldalról egy ötmérföldnyi széles s husz mér-

földnyi hosszú gazdag térségen végig tekintettem abban a tudatban, hogy azok a sugár tornyok amott a dús mezők kebelén mind unitárius imaházakat jelölnek. S megint lelkesülés hatott meg, midőn itthon levő számos barátaink igaz és elevenítő hitelveinek képviselőjeként állván köztük, hallottam, hogy a nép, melynek én küldöttem valék s melyről nekik beszéltem, nem ismeretlen előttük, hogy sokan, kik a mi társaságunknak díszei, vezérei, előttük ismert nevű férfiak. Midőn észleltem, hogy akik közt állok, régóta figyelemmel kísérik előhaladásunkat s egyes kezökbe jutott hirlapokból kijegyezgették azok neveit, kik az általam is vallott igazságok derék harcosai voltak. Találtam a „Monthly Repository“ egyes számait némely könyvtárakban, még pedig nagy becsben tartva; s kértem engem, hogy fontosabb dolgainkról értesítsem ezután is olykor-olykor őket. Meg vagyok győződve arról, hogy ha a most keletkezett élenkebb érintkezést fenntartjuk erdélyi hittestvéreinkkel, az reánk is visszahat s bizonyos lelkesültséget ébreszthet közöttünk sokakban, mi, gondolom nem is lenne felesleges, míg kölcsönben erdélyi hitrokonainkat a szabadságban s közös céljaink szilárdabb megközelítésében gyámolítanók.“

Mint az *Inquirer* egykoru tudósítása megjegyzi, Steinthal beszédét nagy helyeslés és taps fogadta.

Steinthal után előbb Ferencz József, majd Buzogány Áron mondottak beszédet angol nyelven. Beszédük teljes szövegben megjelent az *Inquirer* 1859 június 18-iki számában. Ferencz József beszéde ez volt:

„Van a magyarnak egy közmondása, hogy: minden becsületes ember szívét nyelvén hordozza. Nem tudom, ha vajjon a fordításban vissza van-e adva elég híven a közmondás értelme, ami más szókkal azt teszi, hogy: minden becsületes ember kimondja azt, amit érez. Jelen helyzetünkben azonban bocsánatot kell kérnünk Önöktől, ha eme közmondásnak nem tehetünk eleget az Önök várákozása szerint, mert nem vagyunk képesek a mienktől egészen különböző nyelven, amilyen az angol nyelv, egy ezredrészét sem kifejezni azoknak az érzéseknek, amelyek a jelen pillanatban a tenger hullámaiként keblünkben zajognak; és a kiejtés nehézségei abban is, amit mondandók vagyunk, annyira akadályoznak, hogy vádolnunk kell magunkat a merészségért, mely szerint a Shakespeare nyelvét igénybe venni bátorkodunk. De reméljük, hogy Önök

nem azt vizsgálják, hogy minő kiejtéssel beszélünk, hanem azt, hogy mit akarunk mondani. Ez a remény egyfelől, a szívünk által parancsolt kötelesség másfelől felbátorítanak, hogy ne csak a kebel érzelmeivel, hanem néhány előszóval is résztvegyünk az Önök évi közgyűlésén, ahol most jelen lenni legnagyobb szerencsénknek tartjuk.

Uraim, mi Londonba nem egyenesen Erdélyből, hanem Németországból jöttünk, ahol, az erdélyi unitárius közönség szokása szerint, mint a kolozsvári főtanodához megválasztott tanárok, másfél évet töltöttünk az egyetemeken. Ezen idő alatt nem egyszer feltámadt keblünkben a vágy Angliába jönni, látni a földet, mely annyi jeles embernek szülőföldje; látni a földet, melyen képzeletünk a szabadság eszményképét kereste mindig; látni a földet, mely életet adott azon vallásnak, amely az egész Continensen csak a kis Erdélyben tudott gyökeret verni. Az ilyen gondolatok, mint Önök jól tudják, természetes szülöttei a képzelődő tehetségnek, s mint ilyenek, új életet, új erőt nyerne a valósítás reményének minden sugarától. Ily reménysugarak süttöttek reánk abból a rokonérzelemből, melyet Önök erdélyi unitárius vallásközönségünk iránt tanúsítottak. A tudósítások után, melyek közelebből tétettek, Önök ismerik a helyzetet, melybe mi erdélyi unitáriusok s más protestáns felekezetek is a közelebbi években jutottunk. Mint hypochondrikusokkal, el akarták velünk hitetni, hogy mi betegek, gyengék, minden életerőnélküliek vagyunk; hogy a mi iskoláink s nevelési rendszerünk nem jók. Helyzetünk valóban aggasztó lőn s vallásunk s iskoláink önkormányzata a legnagyobb veszélynek volt kitétetve; pedig ezt elvesztve, igazán az életerőt veszítettük volna el s hasonlók lettünk volna a beteg emberhez, aki csak akkor ehetik valamit, ha orvosa megengedi. De a hol lelkese-dés van, ott az akarat megtörhetetlen. Az unitárius vallásközönség minden tagja sietett keresztényi buzgósággal megtenni azt, mit megtenni vallásáért képes volt; Egyházi Képviselő Tanácsunk sietett felkeresni azokat az eszközöket, melyek által lételének szilárd alapot vethessen s ily körülmények között folyamadott Önökhöz is segélyért. Bizalommal és reménnyel tevé ezt s hála a Mindenhatónak, Önök felfogták helyzetünket, ügyünket felkarolták s hogy elveinket, melyek az Önöké is, megvédjék, Önök egy tekintélyes összeggel járultak az erdélyi unitáriusok segedelmezéséhez, amellyel rokonszenvöknek két-

ségbevonhatatlan bizonyítványát adák. Ezen rokonérzelemről azonban még inkább meggyőződhetünk, látván, hogy Önök nem elégesznek meg a mi segélyezésünkre küldött szép adomány-nyal, hanem küldötteik által, kik Erdélyben jártak, kifejezést adtak azon gondolatnak, hogy nem tekintenek minket olyanoknak, akiket csupán kegyelemből segélyezni kell, hanem mint testvéreket, akikkel Önök magasabb szellemi érdekek által összekötte vannak. Ez a gondolat, Uraim, új ösztönt adott nekünk az idejövételre, hogy szerencsénk legyen megismerkedni Önökkel, az önök intézményeivel és irodalmával, amennyire ezt rövid itt mulatásunk megengedi. S talán ez a néhány hét, mit itt töltünk, életünk legboldogabb szakasza volna, ha egy szomorú visszaemlékezés nem zavarná meg örömlenket. Uraim, hiában keressük e gyülekezetben azt, akit nem volt ugyan szerencsénk látni, s mégis mint legjobb barátunkat ismerünk, kinek biztató szavait nem halljuk többé soha, de akinek szelleme beszélni fog nekünk, míg egyetlen lélek lesz Erdély bércei közt, amely a Mindenható Egy Istent lélekben és igazságban imádja. Engedjék meg, Uraim, hogy mind saját magunk, mind az erdélyi összes unitáriusok nevében legmélyebb fájdalomunkat nyilvánítsuk itt e gyűlés színe előtt tisztelendő Tagart úr halála felett.

Még csak néhány szó van. Önök minket a szívesség s jóság legtisztább jeleivel fogadtak, annyira, hogy ámbár most legtávolabb vagyunk hazánktól, mégis itt az Önök társaságában leginkább otthon érezzük magunkat. Önök szívesek voltak az erdélyi unitárius egyházközség iránt, melyet ez alkalommal, habár csak történetesen is, szerencsések lehetünk képviselni, újlag nyilvánítani rokonérzelmeiket. Fogadják, Uraim, először a mi részünkről legmélyebb köszönetünket a szíves fogadtatásért, melyben részesítettek; s fogadják továbbá az erdélyi unitárius vallásközség nevében is hasonló köszönetünket a nagy ajándékért, amelyet Önök vallásunk és iskolánk önkormányzata fenntartására küldöttek. Ez utolsóra nézve azonban nagy örömlenkre szolgál, hogy Egyházi Képviselő Tanácsunk köszönőiratát is személyesen nyújthatjuk át e gyülekezetben. Ez okmányt ma reggel kaptuk Steinthal urtól, kinek szerencsés megérkezése s erdélyi egyházaink érdekében tett kedvező tudósítása feletti örömlenket és köszönetünket nem tudjuk jobban kifejezni, mintha ezt mondjuk: „Isten áldja meg az ő misszió-

ját“! Legyenek meggyőződve, Uraim, hogy az Önök rokon-
 érzelmének sugarai olyanok szívét melegítették meg, akik az
 unitárizmus hitelveit, mint legfőbb kincsöket becsülik, és akik
 minden áldozatra készek az unitárizmus igazságainak fenntar-
 tására“.

Ferencz József után Buzogány Áron mondott beszédet,
 melyben rámutatva az erdélyi unitáriusok szenvedésekkel telt
 történelére, „melyben volt idő, midőn csak Kolozsvárt három
 nagy templomunk s két virágzó tanodánk volt s aztán követ-
 kezett oly idő, melyben mindezt elvették erőszakosan tőlünk
 úgy, hogy papjaink kénytelenek voltak magánházakban tartani
 istentiszteletet a megdöbönt hiveknek s tanáraink fizetés nélkül
 maradva, faluról-falura jártak alamizsnáért, nemcsak magok
 táplálása végett, hanem, hogy így szerzett segedelemből ma-
 gánházakat bérelhessenek, melyekben az ifjúság tanítását foly-
 tathassák“, — arra hívta fel a közgyűlést, hogy most, midőn
 az ismertetett súlyos körülmények miatt szellemi téren az
 erdélyi unitáriusok külföldi hittestvéreik mögött maradtak, jöjje-
 nek a szerencsésebb angol unitáriusok ezen a téren is segít-
 ségünkre, hogy haladva mi is együtt haladhassunk.

A közgyűlés e felszólalások alapján kimondotta, hogy
 kész gondoskodni egy oly alapról, melyből koronként egy vagy
 két erdélyi unitárius pap, vagy tanárjelölt a londoni Manches-
 ter New College-ban s a londoni egyetemen nyerhessen bővebb
 kiképzést. A Comité (a végrehajtó-bizottság) pedig azt ígérte,
 hogy közelebről egy szállítmány könyvet fog tanodáink könyv-
 tárainak küldeni. Amihez az Inquirer szerkesztője (kihez Ferencz
 és Buzogány szállva voltak) azt tette hozzá, hogy lapját ezen-
 túl ő is küldeni fogja ingyen.

Hetven évvel később e londoni látogatásról Ferencz József
 (püspök) *Emlékeim*¹ c. önéletrajzában ezeket írta: „1857-ben
 külföldre menvén, egy évet Göttingában, fél évet Berlinben az
 egyetemen tölthettem, ahol megszerezhettem a tanárságomra
 szükséges ismereteket és képességeket, sőt abban a szerencsé-
 ben is részesültem, hogy a 4 ik félévben Hollandia, Belgium,
 Franciaországon át Angliában is eljutottam Buzogány Áron bará-
 tommal, ahol épen akkor voltunk Londonban, amikor az angol
 unitáriusok évi közgyűlésüket tartották, amelyen mindkettőn mi

¹ Megjelent mint az *Unitárius Könyvtár* 4-ik füzete 1925-ben.

is köszöntőket mondtunk s marasztottak is, hogy maradjunk ott. Mi szívesen ott is maradtunk volna, annyival inkább, mert arra is gondoltunk, hogy onnan még Amerikába is elmehetünk, de az osztrák-olasz háború miatt haza kellett jönnünk, mert Steinthal unitárius lelkész, aki Angliából mint Kossuth megbízottja Erdélyben s Kolozsváron is járt, az itteni viszonyokról tájékozást szerezni magának s erről Kossuthot értesíteni, a közgyűlésen velünk találkozáva figyelmeztetett, hogy ha egy hét alatt nem megyünk haza, az út el lesz zárva, mivel itt a forradalom kitör, az olaszok segítségével remélvén Magyarország felszabadulását. Különbön főhatóságunk is azt kívánta, hogy tanári székeinket 1859-ben foglaljuk el. Az angolok ezen a gyűlésen már elhatározták, hogy alapítványt tesznek a magyar unitárius ifjaknak az ő tanintézetükben tanulásra.“

Steinthal figyelmeztetésére június 21-én búcsút véve az angol unitáriusoktól, Buzogány és Ferencz sietve haza jöttek.* A július 24-ki E. K. Tanácsülésen Ferencz József már jelen van s itt a tárgysorozat első pontjául arról értesül, hogy „a cs. kir. magas helyhatósági elnökség f. évi július 19-ről 3301. sz. alatt megküldte Őfelségének f. évi július 15-ről Luxemburgból népeihez a franciák császárával kötendő békét illető legfelsőbb nyilatkozványát, a papsággal leendő közlés végett.“

Ez azt jelentette, hogy tehát a háborúnak vége. Az Egyház Képviselő Tanács beavatott tagjai ebből azt is megtudták, hogy Kossuth tervezett forradalmának is vége. Maga Kossuth ezt — ekkor, az elkeseredés rettentő percében — úgy gondolta : „Mindennek vége.“ A villafrancai békével Kossuthnak összes politikai számításai semmivé lettek. A magyar ügy a világpolitikában ezzel beláthatatlanul hosszú időre lekerült napirendről. Az angol belpolitika sem foglalkozott többé azzal s a nagy lendülettel előkészített angol-magyar szimpátia ezentúl nélkülözni kényszerült politikai vonatkozásait. Pulszky Ferenc július 25-én ugyan arról tudósította Kossuthot, hogy Anglia és Skócia minden részéből levelek keresik, melyekben aggódó barátai tudakozzák új elhatározását; az angol parlamentnek a kulisszatickokba beavatott tagjai minden támogatást kilátásba helyeztek számára; seregestől jöttek hozzá meghívások meetingekre; a

* Buzogány sokszor idézett feljegyzéseiben azt írja: „Emlékezet okáért némelyek kívánták arcképeinket. Evégett egy fényképezőt rendelkezésünkre adtak s így talán számos példányban maradtunk Londonban.“

nagy angol világlapok hosszú cikkekben ösztönözték „leleplezésekre.“ Kossuth mindezekre nem válaszolt. Meghitt, bizalmas barátain kívül senkinek nem írt, sehol gyűlésen többé fel nem szólalt. Némán tűrte a bekövetkezett eseményekben való nagy csalódását. Igaz, e néma fájdalom volt az egyetlen, mit méltósággal tehetett.

Kétségtelen dolog, hogy az angol-magyar unitárius relációk nagy mértékben hozzájárultak Kossuthnak angliai sikereihez; viszont ép oly igaz az is, hogy Kossuthnak agitációi nagy mértékben megszilárdították a magyar-angol unitárius barátságot, amelyen — s e tanulmány főtárgyát illetőleg épen ez a fontos — sem a villafrancai békekötés, sem utóbb Kossuthnak másik nagy csalódása, a Deák Ferenc-féle 1867. évi kiegyezés, nem változtatott semmit. Az angol közvélemény mind mai napig a Kossuth által megalapozott magyar szimpátián keresztül ítélte és ítéli meg a magyarságot s benne az unitáriusokat. Ezért — hogy a sok más egyébről most ne szóljunk — Kossuth Lajos feledhetetlen marad mindörökké a magyar unitáris egyháztörténetben is.

Dr. Borbély István.

BRASSAI SÁMUEL.

A KOLLÉGIUMI TANÁR.

1836. aug. 16-án Molnos Dávid, a földrajz és történelem tanára, kolerában váratlanul meghalt.¹ Daniel Elek főgondnok javaslatot tesz a főjegyzői és tanári állás betöltésére. Utóbbira Nagyajtai Kovács Istvánt, Mikó Lőrincet vagy Brassait javasolja, csak „modo provisionis“. A Képviselő Tanács nem fogadja el a javaslatot, hanem helyettesítéssel tölti be az állomásokat. Az 1837. febr. 7-től tartott Főtanácson megismétli indítványát. A Főtanács Brassait megválasztja „az érdekllett cathedra állandólagi betöltésére.“ Az ajánlattevő főgondnok csak helyettesül való megválasztását ajánlja, a Főtanács véglegesnek választja. A másik feltűnő jelenség: eddig tanár csak

¹ Forrásaim az egyházi képviselő és főtanácsi, valamint az igazgatósági jegyzőkönyvek.

felszentelt pap lehetett. Brassainak tetszésére bizzák, hogy felszentelteti-e magát vagy nem. Mindezek arra mutatnak, hogy Brassai tudományos hírneve a tanárválasztó Főtanács tagjai előtt meg volt alapítva. Pedig a hangulat — amint Kőváry írja — nem egységesen nyilvánult mellette. Voltak, különösen a régi szabású és gondolkozású tanácsosok között olyanok, akik bizonyos idegenkedéssel fogadták Brassait, akiről Szilágyi a Clio-perben írt erős kritikája miatti bosszankodásában világgá kiáltotta, hogy iskolát rendesen sehol sem végzett s klavirmester.

Március 2-án köszönt be a Tanács határozata alapján *magyar nyelven* „a netalán felesen megjelenendő hallgatók tekintetéből.” Székfoglalójának címe: „Az idő s a nemzeti karakterek befolyása a historiáirásra.” Montesquieu szellemében írt dolgozat, mely az iskola középkori légkörétől erősen elütően az új idők lelkét leheli. Már itt, ez első hivatalos ténykedésénél kitűnt, hogy az a körülmény, amit Szilágyi rosszmájú csufondárossággal szemére vetett, nemhogy baj volna, de egyenesen olyan előny, amely Brassai megkezdődő reformmunkáját egyenesen lehetővé tette. Ez pedig abban áll, hogy Brassait a maga reform-gondolatai merész kifejtésében és életbeléptetésében nem tette félnkké, habozóvá és bátortalanná az az elfogultság és lenyűgözöttség, amelynek a terhét és bélyegét a régi iskola a maga szigorúan kimért rendjével és főképp középkori formákon, rendszereken és felfogásokon megmerevedett szellemével mindenkire rányomott, aki azt egészen kijártá s kinek szellemi ereje nem volt elég nagy ahhoz, hogy azt magáról lerázza.

Brassaival eddig Concha, Kozma, Fitz József, tanári működésével Kőváry és Boros foglalkoztak behatóbban. Kőváry a volt tanítvány szeretetével és nagyrabecsülésével, a közvetlen személyes tapasztalatok és élmények meggyőző erejével egy néhány markáns vonással rajzolja meg Brassainak, a nagy tanítónak, az arcképét. Nem foglalkozik kora hivatalos aktáival, amelyek nekünk, akik nem részesülhettünk abban a szerencsében, hogy lábainál ülhessünk s tanítását hallgathassuk, érthetővé teszik s megmagyarázzák azt a korszakos fordulatot, amelyet az unitárius kollégium történetében Brassai neve jelent. Boros használja ugyan a forrásokat, de nem tárja fel kellően a magyar középiskola azon korbéli tanulmányi rendjét, a taní-

tás módját, eszközeit, a tanár- és tanítóképzés rendszerét, a diáktársadalom részletesen szabályozott, aszkétákat nevelni szándékozó szigorát. Így aztán nem is tudja kellően megokolni s valószínűvé tenni azt a megítélését, hogy Brassai tanári működését egyenesen „forradalminak“ nevezi. Ez alkalommal nincs terünk s nem szándékozunk ezt a munkát elvégezni.¹ Most csak tanári működésének legkiemelkedőbb vezető szempontjait és gondolatait fogjuk vázlatosan érinteni. Hogy ezt tehesük, röviden ki kell térnünk a magyar közoktatásügy akkori reform-törekvéseinek vázolására.²

Brassai tanári működésének megkezdési ideje a magyar reform-korszak dicsőséges útbaindulásának és sikerekkel kecsegtető küzdelmeinek kora. Mária Terézia alatt Bessenyeiék, Révayék kezdik a nemzeti szellemet ébresztgetni nagy álmaiból. De működésük egyelőre nem egyéb, mint a felvilágosodás eszméitől átítatott nemzeti szellemű általános kulturtörekvés, mely a főuraink és asszonyaink ajkán, a városi polgárok kereskedelmi és ipari életében elnémult magyar nyelvet akarja jogaihoz juttatni. II. József germánizáló rendeleteinek visszavonása nagy lelkesedést keltett a lelkekben s a törvényhozás termében és a magyar közélet forumain egy mozgalmat indított meg, amely rengeteg sok küzdelem között a kormány ellenkező gáncsoskodásai és törekvései ellenére is a 40-es években a magyar nyelv jogait juttatta diadalra. A közélet, a törvényhozás, az iskola nyelve egyaránt a latin volt, mikor külföldön a nemzeti nyelvek már régen elfoglalták mindenütt az őket jogosan megillető helyüket. És sajátságos történelmi jelenség, hogy akik nálunk a magyar nyelv érdekében, a magyar nemzeti szellemű műveltség érdekében a latin egyedüli és kizárólagos uralma ellen harcot indítanak, azokkal a kétségtelenül jó magyar érzésű, idősebb nemzedékhez tartozó, közéleti emberekkel kerülnek szembe, akik a latinhoz épen a magyar történelmi tradíciók alapján ragaszkodnak. A mi a magyar közélet és törvényhozás terén történt, ugyanaz ment végbe kicsinyben a magyar iskolában is. A tanítás nyelve itt is a latin, s a magyar nyelv, mint tantárgy, csak 1791-től fogva szerepel a tanulmá-

¹ Ha anyagi lehetőség nyílik, azt egy külön tanulmányban részletesebben megteesszük.

² Kornis Gyula: A magyar kulturpolitika száz évvel ezelőtt. Budapesti Szemle, 1926. jul. sz.

nyok sorában, még pedig az egész ifjúságra csak összevontan és csak heti két órában. És a magyar nyelvet latinul írt nyelvtanból tanítják és tanulják! Magyar irodalmi tanításról még nem is álmodnak!

Ugyanez volt a helyzet nálunk is.

Maga a tanrendszer sem volt országosan szabályozva. Ezt azonban úgy kell érteni, hogy a Mária Terézia-féle Ratio 1777-ben s az 1808. évi Ratio rendezte ezt a kérdést. De a protestánsok s közöttük mi is, régi autonomikus jogaikra s az 1791. évi törvényre hivatkozva nem fogadták el, hanem jóformán minden iskola maga állapította meg tanulmányi rendszerét, kézi könyveit, szabályzatát. Az iskolai korhatár nem volt megállapítva. Az elemi iskola nem volt az általános tankötelezettség alapján, tehát elvi szempontból megszervezve és a középiskolától szabatosan elválasztva. A gimnázium elvégzése után a különböző közéleti pályákra és szakokra való előkészítés és készülés útjai, módjai nem voltak megállapítva és kijárva. Hogy csak egy példával szemléltessem a mondottakat: aki a „kollégium” (meg kell különböztetni a hat osztályos „gymnasiumtól”) ú. n. „philosophiai tanfolyamát” végezte, azt minden szaki irányu előkészület és megvizsgálás nélkül azonnal alkalmazták az alsó tagozaton ú. n. *publicus praeceptor*-nak, vagy mint az ötvenes években mondták a magyar nyelv bevonulása után: „altanár”-nak. Mintha valakit ma az érettségi után azonnal rászabadítnának az alsó osztályokra. Az ú. n. professorok, akik a filozófiai tanfolyam végzése után külföldi egyetemeket látogattak ugyan, de tanári szigorlatot nem tettek, csak a felsőbb osztályokban tanítottak. Az alsóbbakat rábízták ezekre a tegnap abszolvált fiatal emberekre, akik várták, hogy a püspök holnap rendelje ki őket valamelyik jobb eklézsiába papoknak. Ezek aztán ott tetszésük s lelkiismeretük parancsa szerint taníthattak, vagy garázdálkodhattak. Senki sem törődött velük.

Ne ütődjenek meg ezen a sötét rajzon olvasóim. Nemcsak nálunk volt ez így. Másutt is ilyenek voltak az állapotok.

Ama nagy baj mellett, hogy a tanárképzés nem volt elég megfelelő, ott volt a másik nagy hiány is: *nem voltak megfelelő kézi könyvek*. Ha volt is valahol valamelyik tanulmánynál tankönyv, az rettenetesen bő és megemészthetetlenül tudományos volt, más szóval: a tudósok, nem a tanulók számára készült, Olyan értelemben vett „tankönyv”, amint ma

értjük, egyáltalában nem volt. S ez még a kedvezőbb helyzet. A legtöbb tanulmánynál semmiféle könyv nem állott rendelkezésre. Ez még nagyobb baj volt. Mert mit tehetett a tanár? Diktálta a tanulni valót. A tanulók írták ezeket, az idő jó része ezzel fecsérlődött el s a végén is a helytelen és hibás leírás miatt egy csomó sületlenséget tanultak össze. Ugyanez a helyzet nemcsak nálunk, hanem országszerte.

És milyen volt a tanulók élete, a diák-társadalom belső, intim világa, a fegyelmi állapot? Ezt szigorúan megszabott napirend szabályozta, amely azonban nem vette figyelembe az ifjúság erőtlől, lendülettől, akarásoktól feszített vágyait, törekvéseit, hanem öreges és túlzottan aszketikus formáival és szabályaival a fiatal lélek életnyilvánulásait csak akadályozta. A törvények és szabályok mindig egy régibb kor szellemét és gondolkozásmódját tükrözték, melyek minden tiszteletreméltó rigorizmusuk mellett is többé-kevésbé már meghaladottak, vagy legalább is megszokottak és meguntak voltak s a fiatalság jövőbe tekintő vágyainak és törekvéseinek nem adtak táplálékot és szellemi támaszt. Ezért gyakori volt az ellentét és összetűzés a vezetőség és az ifjúság között. S ezért gyakori az ellentétek kirobbanása, amely a végén is bizonyos koncessziók mellett rendszerint az ifjúság kívánságainak az elfogadásával ér véget és intéződik el.

Nagyjában és vázlatosan ez a helyzet, mikor Brassai tanári állomását elfoglalja. Az épen vázolt fegyelmi feszültség igen nagy volt a 30-as évek elején úgy, hogy a fiatalság körébe becsúszott rendetlenségeket már nemcsak az egyházi felsőség, hanem a főkormányzók is észrevette. Kérdést is intéz ez iránt s kéri a Tanácsot, mikép lehetne „az oskolai megtágult fenyegetést” foganasabbá és hatásosabbá tenni? Érdekes, hogy a Tanács válaszában milyen helyesen rátapint ezeknek igazi okára, mikor azt mondja, hogy e fegyelmetlenségre talán befolyással lehetett „*a jelenkorban uralkodó és sokfelé elterjedt újítást kedvelő gondolkozás is*”. Bizottságot neveznek ki tehát, melynek feladatává teszik, hogy az intézet régi törvényeit és törvényes szokásait szedjék össze és alkossanak egy a kor szelleméhez alkalmazott iskolai szabályzatot. A bizottság nagyon hosszasan és nagyon alaposan dolgozhatott, mert az 1837. évi Főtanácsra, mely Brassait tanárnak választotta, még csak egy tessék-lássék jelentést tesz ez ügyben. Igazi munkája csak

ezután kezdődik. Nem hisszük, hogy hibáznánk, ha ezt a jobbrafordulást Brassai hatásának tulajdonítjuk. Az 1839. évi téli Főtanácsra már szabatosan megszövegezett kérdéseket tesz fel, s ezek között javaslat alakjában azt is, hogy *a tudományok magyar nyelven taníttassanak* — melyekre a Főtanácstól elvi irányítást kér és vár. Ezeket megkapván, az ugyanaz évi nyári Főtanácsra előterjeszti munkáját, amely egy szépen, szabatosan és szervesen megszerkesztett egységes mű. Hosszú ideig készült, 7 évig, de jól is van megalkotva. Meggondoltan konzervatív szellemű. Nem veti el a multat, csak azért, mert mult. De számol a haladó idők követelményeivel is. Általában a diákság koronként előterjesztett kérelmeit honorálja úgy, hogy ez a törvényalkotás lényegében nem egyéb, mint a diákság különböző időkben s egyes részletekben előterjesztett kívánságaihoz való hozzájárulás.

Ezután a diákság fegyelmezetlensége tekintetében, legalább forrásaim tanusítása szerint, nem volt ennyi panasz.

Ez a törvénykönyv volt érvényben 1845-ig, mikor a homoródalmási zsinat a közben Brassai vezérsége és érvelései mellett életbeléptetett tanítási rendszer következtében szükségessé vált módosításokat megtette, illetőleg helyesebben mondva: az új törvényeket megalkotta.

A tanulmányi rendszer hiányait némelyek eddig is észrevették. Történtek is ezirányban némi bátoratlan és félnék intézkedések, melyek egy-egy részletet, egy-egy feltünőbb hiányt akartak javítani, pótolni. Az egész rendszer gyökerében és mélyében fészkelő bajt, *a latin nyelv középponti szerepének fonák voltát*, mely minden egyebet magával hoz, az egészbe behatoló mélybelátás elvi világosságával Brassai vette észre. Neki volt széleskörű képzettsége mellett az az erkölcsi bátorsága, hogy a százados hagyományoktól megszentelt kérdés hangyabolyába belenyuljon s felkavarja azt. A 1837. évi Főtanács „az alsóbb tudományok és tanítási rendszer még jobb karba és az élet szükségéhez alkalmaztatott arányba hozatalára” bizottságot küldött ki. A bizottság elnöke, gróf Bethlen Ferenc, a következő Főtanácsra azt jelenti, hogy a bizottság tagjait a távollakás miatt nem tudta összehozni. Az 1839. évi Főtanácson megint bejelentik, hogy az elnök a bizottságot nem hívta össze s ezért megkérdik tőle: akar-e egyáltalában elnöke lenni a bizottságnak, vagy nem?

Az 1839. évi nyári főtanácson a bizottság terjeszt ugyan be valamelyes javaslatot, de — úgy látszik — sem a Főtanács nem várt sokat attól, sem a bizottság nem sürgette a letárgyalását s ezért a Főtanács csak egy-két kiszakított kérdést beszélt meg, az egész javaslat megvizsgálásába „nem ereszkedhetett.“ Az 1840. évi bölöni zsinat — észrevevén, hogy a múlt évben hozott törvények a latinnak a fékét igen megeresztették, „több tekintetekből szükségesnek találta, hogy minden felsőbb és alsóbb tudományok ennek utána is taníttassanak latin nyelven, valamint a kézi könyvek is ezen nyelven adassanak ki.“

A bölöni zsinatnak ez a retrograd határozata az igazgatóságot fontos lépésre bírta, arra t. i., hogy „ifjaink célirányosabb taníthatására nézve egy tervet dolgozzon ki.“ A *terv kidolgozásával Brassait bízzák meg* 1841 május 4-én. Brassai az aug. 23-i ülésre már bejelenti, hogy a terv készen van. Elfogadják s mint a bölöni maradi szellemű határozat ellen tudatosan szembeszálló munkát az aug. 27-étől Korondon tartott zsinat elé terjesztik. Ez a „*tanítási rendszert*“ megállapító zsinat *korszakalkotó kollégiumunk történetében*. A javaslatot az eddigi rendszernek egy éles, de őszinte és igaz, a hiányokat kimélés és szépítetés nélkül feltáró kritikája előzi meg. Alkalmat vesz arra is, hogy az ez ügyben kiküldött bizottságra kissé rápirítson, melynek munkájának eddig semmi hatását nem tapasztalták s melyről tudják, hogy javaslatot nem is fog beterjeszteni. Ezért „felszólítatlanul is sürgető kötelességének“ érzi az igazgatóság nézeteit e tárgyban előterjeszteni.

Sürgetőnek, mert az iskola által nyújtott műveltség messze elmaradt a világ műveltségétől, mert nem remetéket, hanem „társaság polgárait“ kell nevelnünk. Künn az életben a XIX. százév argandi lámpájával járnak, mi pedig benn az iskolában még mind a XVI. százév alig pislogó mécsénél tapogatózunk. Az alsó osztályok tanítási módja az értelemhez a legkisebbet sem szól, egyedül csak az emlékező tehetségre van alapítva. Tanulóink az életre szükségesekből semmit sem tudnak. Ennek oka? A *fennálló rendszer és a köztanítók járatlansága és tudatlansága*.

A rendszer azért, mert egyetlenegy tárgyat, a latin nyelv tanulását tűzi ki mind célul, mind eszközüül. Az életre szükséges tárgyak a véletlen önkényére vannak hagyva. S ez egy tárgy tanítása is oly hiányos módon s oly elavult és cél-

szertűlen eszközökkel történik, hogy a tanuló hét évi tanfolyam után is sem magyar, sem latin nyelven még csak egy conceptus megírására sem alkalmas. Hazájáról, a földről, a természet műveiről és törvényeiről, a számok és „uralakok“ viszonyairól a legcsekélyebb ismeretei sincsenek. A *második ok a köztanítók járatlansága*. A tanítás épen olyan mesterség, mint minden más „észí vagy kézi művészet“, melyet senki sem szophat az újjából, hanem tanulni kell. Aztán a tanítónak magának is tudnia kell, hogy taníthasson, még pedig többet kell tudnia, mint az emberek rendszerint képzelik. Már most egy köztanítónak tanítania kell: latint, németet, vallást, számvetést, földrajzot, történelmet. Hogy lehessen kívánni, hogy mindezekből eleget tudjon s ezek tanítási módszerére is készen legyen az, aki arra sohasem készült? Még maga a paedagogarcha sem adhat az összes köztanítóknak, az összes tárgyakból sikeresen útmutatókat. Míg a köztanító valamennyire belejő, eltelik az idő jó része, várja a papi állásra való kirendelést, év végére megkapja, kimegy az iskolából s az utána következő kezdheti előlről. Valóságos sisifusi munka!

Kemény, de minden szavában igaz bíráló, mely után következik a javaslat. Az alsó tagozat álljon hét osztályból. Ezek közül a 3 első a *hungarica*, (a mai elemi iskola 4 osztálya) a 4 felső a *philologica classis*. Amabban *csak magyarul* tanulnak (a harmadikban németül is) mindent, s a magyar nyelvtan megismert szabályai alapján megtanulják majd a philologicában „a latint gyökeresben és állandóbb esmérettel“ 4 év alatt, mint eddig hosszabb idő alatt. A reálék tanulása természetesen párhuzamosan folyton foly. A köztanítók *ne osztályonként, hanem a szakok szerint* neveztesse ki, szám szerint 7-en. Ezek a szakok: latin, magyar—német, olvasás—értelemkifejtő—gyakorlatok—természetráajz, földrajz—történelem, szám- és űrtan, írás—rajzolás—ének, vallás. Ezek kidolgozott terv szerint *hetenként meghatározott órákban* tanítsanak.

A felső osztályok tanrendjére vonatkozó kritikája is lesújtó. Kimondja, hogy nemcsak nálunk, hanem *egész Erdélyben a tanuló ifjúság egyetlen egy intézetben is a latin nyelvet nem érti*. Terve szerint a hét évet végzett ifjú latinból magyarra készséggel, magyarról latinra hibátlanul képes lesz fordítani, vagy egy feladott tárgyra latin conceptust írni. Ezért a latin tanítása feljebb megszűnik s gyakorlása a tanulók magánszorgalmára

bizatik. A felsőbb osztályok tanulmányai annyira elfoglalják a lélek minden erőit, hogy ezekben csak az anyanyelven tehetnek sikeres előmenetelt. *Mert idegen nyelvet teljesen megtanulni, nincs s nem is lehet teljesen hatalmunkban.* Hát akinél a nyelvek iránti tehetség hiányzik? Azt kiképzés nélkül hagyjuk? Holott magyar nyelven a reális tudományokra sikeresen előkészíthetnők. Már pedig azt tesszük, midőn a rossz rendszer miatt iskoláinkba rossz, mert tudatlan tanítókat, ekléziáinkba rossz, mert tudatlan papokat küldünk. Csupán „megrögzött előítéletből” tantalusi kínokat szereztünk ezeknek, midőn a latin edényén keresztül csalogattuk, csábítottuk őket a tudományok mézével s nem engedték hozzányulni. Ideje már, hogy e visszás és fonák eljárással felhagyjunk s a felsőbb tudományokat *magyarul tanítsuk.*

Ha e tervet közelebbről szemügyre vesszük, a multtal szemben a korszakos fordulatot a következőkben találjuk:

Merészen szakít a régi iskolával, melynek *alsó és felső tagozatából teljesen törli a latint, mint az előadás nyelvét, sőt alól, mint tantárgyat is;* felül pedig jóformán csak a tanulók önszorgalmára bizná. (Látni fogjuk, hogy ez irányban reménye nem valósult.) Az eddigi iskolának, ha nem is tantervileg öntudatosan kitűzött, de minden munkájával és eszközével munkált célja *a deákos retorikai műveltség megadása* volt. Brassai „társaság polgárait” akar képezni s ennél fogva az életre szükséges reális ismereteket nyújtani. Ezért — ez még a régi rendszernek nyújtott koncesszió — megelégszik azzal, ha az iskola képessé teszi a tanulót, hogy latin szerzőket „készséggel” magyarra, vagy magyar szöveget „hibátlanul” latinra fordítani tudjon. Az élő beszédben való használatát nem kívánja. Ellenben *annál jobban előtérbe állítja a reális ismereteket,* melyekre a régi iskola semmi gondot nem fordított s melyeket szabatosan csak az anyanyelven lehet megszerezni. Ezzel *az anyanyelvet természetes jogaiiba iktatja.* Hogy magyar irodalom tanításáról még nem beszél? Ez mai szemmel nézve hiány, de aki a magyar középiskola tantervének kifejlődését ismeri, az nem ütközik meg ezen, mert tudja, hogy ez a gondolat még mennyire idő előtti.

Az *osztályrendszer helyett a szakrendszert* hozza be s ezzel kapcsolatosan rámutat az *eddigi tanító-, vagy „altanár”-képzés fonákságaira és nagy hiányára.* Mi, akik a tanárképzés országos szabályozása után következő időkben tanítottunk, sőt

az olvasók nagyobb része tanult is, nehezen tudjuk elképzelni, hogy a gimnázium négy vagy öt alsó osztályában tanító olyan legyen, aki csak tegnap végezte a gimnáziumot: minden előkészület, minden vizsgálat nélkül. A tanuló ma kikerült az utolsó évfolyam padjából, mint tanuló s holnap beült a cathedrára, mint publicus praeceptor. Ez volt a helyzet akkor. Az osztályrendszer hozta magával. Kétségtelen, hogy a szakrendszer, bár ennek is tapasztaltuk egy s más hátrányát, a haladó idők követelményeinek, az ismeretek folytonosan bővülő differenciálódásának jobban megfelel. Már akkor is belátták ezt. Hát azóta mennyire igazolódott!

Röviden rámutatok e javaslat további sorsára. A Főtanács minden vita és hozzászólás nélkül — legalább a jegyzőkönyvekben nem találom nyomát — elfogadta és azonnal való életbeléptetését elhatározta. Pedig Daniel Elek főgondnok, — aki Brassai tanárrá választását javaslatba hozta — tiltakozott ellene. De nem vették figyelembe, sőt tiltakozását jegyzőkönyvbe sem iktatták. Nagy lehetett Brassai tudományos tekintélye! Ezért a főgondnok mindjárt másnap — 1841 aug. 28-án — a főkormány-székhezjelentést tesz, hogy a zsinat „az erdélyi tanulmányi rendszerrel merőben ellenkező” tervet fogadott el minden megvitatás és alapos megtárgyalás nélkül. Kéri a Képviselőtanácsot, hogy bevitale akadályoztassék meg s tüzessék ki a tárgy a jövő Főtanács tárgysorozatára beható megvitatás céljából. A főkormány-szék|rendeletét a Főtanácshoz utalják. Az 1842. évi márciusi Főtanács — Daniel Elek főgondnok elnöklete mellett — a javaslat alapelveit elfogadja. Ez elvek: az alsóbb és felsőbb tudományok magyar nyelven és szakok szerint, a latin, német és magyar nyelvek mint nyelvek szükségességükhöz képest célszerűen taníttassanak. A részletek beható megtárgyalására egy „választmányt” küld ki, melynek nagyon részletes utasításokat ad. A bizottság ugyan ezen év jul. 2-ától tartott Főtanácsra már beadja munkálatát. A Főtanács beható vitát folytathatott, legalább fontos határozatai erre mutatnak: a felső tagozaton a latin philologia mellett behozza rendes tantárgyul a *paedagógiát*, megállapítja a *szakcsoportokat hatban* (az egygyel való leszállításnak pénzügyi okai voltak), a köztanítóknak előre való kinevezését kimondja, hogy készülhessenek, továbbá azt, hogy egy évnél tovább is hivatalukban megtartassanak. Nevezetes határozata továbbá egy *állandó nevelésügyi bizottság szervezése*. A javaslat további

sorsáról még csak annyit említek, hogy a főkormányzók még 1845-ben is érdeklődik a korondi zsinat új rendszert alkotó határozatáról. Mire az Egyházi Képviselőtanács megírja, hogy a főgondnok aggodalmai már eloszlottak, a terv ismételen és az ő elnöklete alatt részletesen megtárgyaltattott, életbe is léptették s most évről-évre mind nagyobb siker és eredmény jár nyomában.

Az elfogadott tanítási rendszer életbeléptetésénél mindjárt a legelső lépések megtételénél kitűnt, hogy mennyi nehézség és akadály tornyosul útjába. Nemcsak falvakon s az ú. n. „középiskoláknál“ (Keresztur, Torda, Torockó), hanem Kolozsvárt is. Mindenek előtt hiányoztak a *köztanítók*, az „altanárok“. Hiányoztak a szükséges tantermek, a reálék tanításához a szemléltető eszközök, természettani laboratórium, ásványok, növények, térképek. Sőt némely helyt még a legszükségesebb taneszközök is. És hiányoztak legelsősorban a tankönyvek. Brassai tehát fáradhatatlan buzgósággal és munkabírással megkezdte a kézi könyveknek írását, majdnem azt mondtam: gyártását. Ennek a munkának bemutatására álljon itt egyetlen egy adat: az 1843—44. iskolai évben, tehát a zsinat után két évvel az „alosztályok“ Brassainak következő könyveit használják: VIII. o. Rhetorica (kézírás), V. o. Etymologia (kézírás), VI. o. Syntaxis (kézírás), I. o. Kisdetek számvetése; II—III. o. Számító Sokrates, IV. o. Kálmánka ürismét tanul (kézírás), I—II. o. Ásványtan (Brassai által kiadott utasítás szerint).¹ És ezzel még nincs kimerítve az ő tankönyveinek sorozata.

A vegytan és fizika tanítására nem voltak kísérleti eszközök. 600 frtot ajánl fel e célra olcsó kamat mellett, amelyet s később a tőke nagyobb részét is, elenged. Ásványokat gyűjt az erdélyi bányákból s növényeket kiránduló útjain. A könyvtárt gondozása alá veszi, rendezi, a magáéból 500 darabbal gyarapítja. Az összhangzó ének-tanítás (harmonia) költségeire gyűjt. Két ízben volt igazgató s ezenkívül paedagogarcha, kinek az volt a feladata, hogy a végzett tanulók közül a kiválóbbakat kiszemelte s mint osztálytanítókat a tanítandó tárgyakra előkészítette, a módszeres eljárást velök megismertette. Folyton tanult, hogy élete igazi és egyetlen szenvedélyének, a tanításnak élhessen. Megindította a *Kék könyvtárt*, melyben az iskolai könyvek egész sora jelent meg, a legtöbb tőle magától.

¹ L. Igazgatóság jegyzőkönyve 1840—48 évekről.

Kartársai, felebbvalói nem osztatlan elismeréssel figyelték működését. Voltak bámulói; de voltak gáncsolói is. Az ifjúság azonban tisztelettel és szerető ragaszkodással vette körül. Ösztönösen megérezte a csupán érte fáradó, önzetlen nemes-ségű tanítója szívének melegét és szeretetét. Az ifjúság fellépése, magatartása féktelen, dacos és fegyelmezetlen volt. Tanár és tanítvány távol állottak egymástól. Tudásán, szerető magatartásán alapuló, tiszteletet gerjesztő fellépésével szelidítette meg a rakoncátlanokot, nem a tanári, a szigorú törvények által támogatott tekintély parancsszavával. Új életet, új szellemet vitt be az iskolába új tanulmányi rendjével, melynek sok üdvös hatása között nem utolsó az, hogy a tanulókkal való bánásmód s általában a fegyelmezés eszközei szelidültek. Míg az 1839. évi törvények még „a vessző alól kikerültek“-ről beszélnek s ismerik a testi fenyítésnek ezt az eszközét, sőt a „kike-lés“ örömeinek megváltására szolgáló pénzdótot állapítanak meg, addig az 1842. évi főtanács határozatai után a Képviselő Tanács már kimondja, hogy „korbáccsal, vesszővel, pálcával s akár-mely ütő eszközzel testi büntetések ezennel megszüntetnek.“ S felhívja az igazgatóságot, hogy gondoskodjék „az időkorok és erkölcsi nevelésnek megfelelő büntetésekről.“ Igaz, hogy az igazgatóság nem meri kihirdetni az új törvényt s arra utasítja az igazgatót, hogy a törvények kihirdetése alkalmával „a testi fenyítést eltöltő határozatot ne olvassa fel, hanem hallgassa el.“ De az új szellem már ellenállhatatlanul halad előre s ha nem merik kihirdetni a törvényt, félvén az ifjúság indulatainak fék nélkül való szabadoneresztésétől, másfelől a helyzetnek ez a kényesen ferde volta s nem nevelőkhöz illő őszinteség-hiánya olyan szelidebb büntetéseket hozott alkalmazásba, melyeknél jobbakat ma sem tudnak: megintés, játékoktól való eltiltás és a szülőkhöz értesítése.

Az 1845. évi homoródalmási zsinat, amely az új rendszer következményeként szabályozza és előírja a tanítóknak szakok választását, megvizsgálását és próbatanítását, némi nyugvó pontot hoz a gimnáziumot érintő kérdések tárgyalásába. Ezután a Főtanácsok figyelme a teológiai és jogi oktatás kérdései felé terelődik. Brassai működése most már intenzíven a tankönyvek szerkesztésére irányul. Az idő halad. Ésre sem vesszük s itt van 1848 idusa, mikor az ifjúság most már (márc. 26.) nem azt kéri, hogy az egyenruha „az időkorhoz képest“

módosíttassék, hanem egyenesen és kertelés nélkül rövid, kurta, pattogó mondatokban, hogy a Tanács „még a jelen gyűlésben szüntesse meg az uniformisról szóló összes törvényeket.“ A maguk részéről ígéri, hogy a templomi szószéken s ahol tetsületileg kell megjeleneni, ezután is önként mindenkor „magyar-kásan“ fognak megjeleneni. A Tanács — mit is tehetett egyebet? — „tekintve a jelen körülményeket“ teljesíti a kérést. Brassainak a szabadságharc előtt még egy nemes cselekedetével találkozunk. 1848. jun. 19-én a Főtanácson felajánlja, hogy a maga költségén egy könyvnyomdát fog felállítani és kezelni. A Főtanács a gondolatot elvileg elfogadja. Kivételére azonban nem kerülhetett sor. Brassai 1848. okt. 30-án jelen van még a Képviselő Tanácson s azután eltűnik szemünk elől. Kőváry azt mondja, hogy résztvett a szabadságharcban s annak szomorú vége után — úgy sejtí — Szalmár vidékén sokáig bujdosott. Aztán felkerült Pestre s hosszú tíz esztendő múlva 1859-ben megint a kollégiumnál van, mint tanár. Jóakarói, barátai alapítványt tettek egy kizárólag Brassai által betöltendő tanári szék alapítására. Elfoglalta a tanszéket, most már teljesen megváltozott viszonyok között. A többek között zsidónyelvet tanít a teológusoknak. Az Erdélyi Múzeum-Egyesület megválasztván hivatalnokának, lemondott tanári állásáról. Ugyanaz a Főtanács, mely a lemondást hasznos működéséért hálás köszönete kifejezése mellett elfogadta, megválasztotta iskolai felügyelő gondnoknak 1862. szept. 1-én.

AMERIKAI PROTESTÁNS LITURGIA.

A K. M. szerkesztőjének szíves figyelméből, vagy inkább figyelmeztetéséből módomban van egy pár nem éppen időszertűlten gondolatra terelni a figyelmet. A *Christliche Welt* jelen évfolyama *Amerikanische Reiseindrücke* cím alatt egy amerikai tanulmány-úton levő német embernek, Heinrich Fricknek érdekes megfigyeléseit hozza folytatólagosan, ez alkalommal a liturgiára vonatkozókat. Erdélyi magyarnak, ki az utóbbi években a régi német-magyar kultúrközösségből akarva nem akarva kiszakadt s inkább egyébfelé orientálódik, valóságos lelki csemege eleven németet hallani az ő naivságig lelkes, pedánságig alapos s egyetemes áttekintésű, lelkiismeretes becsületes-ségükkel, de meg jól is esik az embernek, ha egészen érdektelen szemek megfigyelésén keresztül és meglepetésszerűleg igazolva látja a maga aggodalmait és buzgólkodásait. De beszéljen a német!

Azon kezdi, hogy valóságos fölfedezés volt számára az amerikai liturgia. Azt hitte, hogy csak az „üdv“ hadseregének harsonázását s holmi egyesületi énekeket, európai fülnek profán és szentimentális zöngeményeket fog hallani s meglepődve tapasztalta, hogy az amerikaiaknak sok értékes, szép, régi egyházi énekük is van, de van kivált, amit igazán irigyelhet tőlük az óvilág, feltűnően sok szép művészi kivitelű és hangulatu *modern* énekük. A sok gyűjtemény közül előszámlálja a következőket: *Hymnal for American Youth*. Nev-York 1923. *American Hymnal*. — *The Hymnal of Praise*. — *The Student Volunteer Hymnal*. — *Cantate Domino*, stb. Az első ének csaknem mindenikben ez: *Rejoice, ye pure in heart* (Örvendjete, ti tisztaszívűek). Harsogó újjongás ez, mely találóan kifejezi az amerikai kereszténység diadalmasan előretörő optimizmusát. A 19. századból való. Modernek aztán elsősorban azok az énekek, melyek Isten országát a maga különféle *szociális* vonatkozásaiban és kihatásaiban rajzolják. Ilyen pl. *Russel Bowienek* 1909-ben készült éneke: *O Holy City seen of John* (Oh, János látta szent város). Gyakran egybe kerülnek itt: Patriotism and democracy, misszió és világbéke. Kiemeli s mint látszik különösnek találja amerikaiaktól a hazafias dalokat, mint „*God save America*“ s lefordítja az első bevándorlók emlékezetét dicsőítő: *O God, beneath thy guiding hand* címűt:

<p>1. Uram, az óperencián
Apáinkat te hoztad át,
Fogadd a föllelt partokon
Forró szívünk hálás dalát.</p>	<p>3. Jogérzet volt legfőbb javuk,
Szabadság, hűség, szeretet,
Lábuk nyomán, sirjuk felett
Őrt áll s beszél a kegyelet.</p>
<p>2. Meghallgattad imájukat,
Kiterjedt rájuk két kezed,
Te műved volt, hogy szállva száll
Róluk áldó emlékezet.</p>	<p>4. A szeretet nagy Istenét
Imádjuk, jertek emberek,
Míg partjainkon nap derül
És halmainkon kikelet.</p>

A 19. századból való ; valamint a következő *Faith of our fathers, living still* kezdetű is :

<p>1. Oh ősapáink szent hite,
Börtönhalál, kard, máglyatűz
Nem birt veled ; a szenvedés
Erős kapocs, mert egybefűz.
Oh ős örökség, szent hitünk,
Holtig hozzád hívek leszünk.</p>	<p>2. A szabadságnak szelleme
El benned őseink hite,
Igazságodnak fényénél
Ember embertársára lél.
Oh ős örökség, szent hitünk,
Holtig hozzád hívek leszünk.</p>
<p>3. Oh ős hitünk, te égi jel,
Forró szeretetet lehellj.
Meleg szó s bátor férfi tett
Hirdesse ezt a szent hitet.
Oh ős örökség, szent hitünk,
Holtig hozzád hívek leszünk.</p>	

A következőkből még kettőt fordít le, amelyek — úgy mond — bizonyos tekintetben homlokegyenest ellenkezők, de abban megegyeznek, hogy egészen beillenek az evangéliumi kinyilatkoztatás teljességébe. Az első 1800-ból való s a templomot éneкли meg, ami elég meglepő, ha az amerikai kereszténységről elterjedt előítéletre gondolunk. *I love thy kingdom, Lord :*

<p>1. Országod, jó Uram,
S lakhelyed szeretem,
Mint szörnyű éjszakáján
Fiad szerzett nekem.</p>	<p>4. Tul messzi téreken
A végtelenbe száll,
Hol éj s nap benned egyek,
Uram, reád talál.</p>
<p>2. A templomot, Uram,
Ugy érzem, szeretem,
Atyai jobb-kezednek
Oltalma rajt' pihen.</p>	<p>5. Jézus, dicső király,
Mégváltó fejedelem,
Az ellened tusázót
Törd meg győzelmesen.</p>
<p>3. Utána vágy emészt,
Epedve szól dalom,
Lelkem lobogó lángját
Imába foglalom.</p>	<p>6. Uram, szavad megáll :
Nagyobb lesz fönt a fény,
Mint emberész fölérné
Itt lent a földtekén.</p>

Míg ebben öntudatos keresztény egyháziasság szól hozzánk, vannak olyan énekek is, melyeket — úgy mond — az egyénies, rajongó kereszténység szabadröptű szelleme súgall. Ilyennék tartja a vak skót költőnek George Mathesonnak megragadóan szép himnuszát : *Gather us in :*

1. Oh egyesíts, örök szeretet-ár,
Vigy el, ahol a lélek hinni tud,
A templomok válaszfalát ne türd,
Verd szét, hogy nyíljék meg az igaz út.
Oh egyesíts, oh egyesíts!
2. Oh egyesíts, te kellesz, semmi más.
Kinyult karunkban egy az érverés,
Egy lélek súgja: testvérek vagyunk,
Vezesd hajónk az ősi ház felé!
Oh egyesíts, oh egyesíts!
3. Te vagy, te vagy a hindu áhitat,
A perzsa tűz, amely mindent megég,
Az örök béke Buddha ajakán,
Az álom, melybe China öltözik,
Oh egyesíts, oh egyesíts!
3. Ez azt vitatja, Isten hány személy,
Amannak kép kell, kézzel fogható,
Lélek, lélek, kiált a harmadik...
Tebenned egy a szép, a nagy s a jó.
Oh egyesíts, oh egyesíts!
5. A szívárványt a szem ha látja is,
Csak színein keresztül fogja föl.
Hiába egy, nekünk kétféle szín.
Az igazlító te vagy egyedül.
Oh egyesíts, oh egyesíts!

Kiválóan tartalmasabbnak, mélyebbnek, elevenebbnek tartja aztán írónk az amerikai liturgiában a kar szerepét a *responsoriumokat* s azt hiszi — most már személyes tapasztalat alapján is —, hogy ezeket Európában is meg kellene honosítani. Minden énekeskönyvben van egy függelék, a *responsive readings*, úgy nyomtatva, hogy első tekintetre látszik, mi szól a papnak, mi a gyülekezetnek. De apró külsőségekben is sokkal változatosabb és tartalmasabb ott az istentisztelet. A papság s a díszes talárba öltözött chórús ünnepélyes bevonulásával kezdődik. S énekelnek és énekelnek s aztán — újra énekelnek. Gyakran és szívesen. Lélekből. S a beszéd? Az amerikai mind született szónok. Kifogásolnivalót — úgymond — persze lehetne találni bennük, de egy tekintetben irigyelnivalók: lebilincselők és rövidek. Az unalmas prédikáció ott ismeretlen. Egy beszéd sem tart ott tovább 5—10 percnél.

Tanulság? A németet ne féltsük, az levonja. Hogy nálunk is elkelve egy kis megszívlelés, azt meg se merem kockáztatni. Inkább egyéb tanulságot vonok le, amire mi, unitáriusok, egy kicsit büszkék is lehetünk. Ha Amerikában a nem unitárius protestánsok is föl merik venni Énekeskönyveikbe a skót Matheson fenti énekét, a vak költő igazlító profecíáját, akkor azok ott túl a tengeren a szeretet krisztusi evangéliumában már találkoztak (legalább az Énekeskönyvben), az unitarizmus ott elvégezte a maga tisztító munkáját, meghódította a lelkeket, a különféle krédók ott már nem sok vizet zavarnak. Nálunk? Nálunk a hittételekben még sok a merevség és kizárólagosság. Komoly válaszfalak. Unitárius és unitárius közt is. Unitárius Énekeskönyvben pl. úgy hiszem, nem mindenki látná szívesen a Matheson fenti szép versét.*

Pálffi Márton.

* Szeretnők hinni, hogy: igen. Szerk.

A HALÁL ARATÁSA.

A halál ismét vastag rendet vágott sorainkban. Olyanok estek kaszája alá, akiket egyházunk legjobbjai közé számítottunk s akiket megszoktunk mindenütt ott látni, ahol a közügyet szolgálni s az unitárius vallás mellett szóval és cselekedettel bizonyosságot tenni kellett.

1. *Zsakó István*. (1842—1926) Torockó szülötte. Onnan hozta magával azt a mély vallásos érzést és puritán becsületességet, amely egész élete pályáján jellemezte. Alaptulajdonosságai, az iskolákban szerzett tudásával meggazdagodva, előkelő állást biztosítottak számára. Az igazság istenasszonyának a szolgálatára vitte lelki vágya. Ott szorgalma és munkássága által elérte azt a legmagasabb fokot, ahova egy önérzetes bírónak a vágyai elérnek: mint kuriai bíró ment nyugalomba.

Egyházának is kiváló tagja volt, aki nemcsak állásának külső díszével, de kristályos jellemével is fényt derített reá. Vezető szerepre nem vágyakozott, de mint egyházi tanácsos és mint az E. K. Tanács tagja is tevékeny részt vett a közügyek intézésében.

Családi élete példányszerű volt, amelyben a nemes egyszerűség mellett a szeretet és vallás angyalai csókolgatták egyik a más. Hűséges élettársával négy fiú és három leánygyermeket neveltek fel és adtak az erdélyi magyar társadalomnak, akik híven ápolják a családi hagyományokat. Temetése 1926 november 7-én volt Kolozsvárt. Megható volt temetésén az a szép jelenet, amikor az évekkel ezelőtt Marosujváron elhalt élettársa porait hálás gyermekei hazaszállítva, közös sírba helyezték, hogy akiket a háborus viharok elválasztottak volt egymástól, a halálban ismét egyekké legyenek.

2. *Musnai Ürmössy Jenő*. (1863—1926) Kolozsvárt született jónevű ügyvédi családból, amelyhez Simén Domokos kiváló írónkat is hálás kötelekék fűzték. Benczúr Gyula, az egyik leg-

kiválóbb magyar művész leányát: Elzát vette feleségül, akivel 29 évig élt boldog házasságban. Két derék fiút és egy leányt neveltek fel. Gazdasággal foglalkozott, amelyben kitünő segítő-társa volt felesége is, akiben az öröklött művészi hajlamok nem nyomták el a gyakorlati élet igényeit.

Egyházi jószágfelügyelőségünknek éveken keresztül elnöke volt s gyakorlati tanácsaival és intézkedéseivel nehéz időkben jó szolgálatokat tett gazdasági ügyünknek. Ez előtt néhány évvel kolozsvári ősi házat és mezőségi birtokát eladva, Dolány-Bencúrfalvára költözött, ahol november hó 13-án hosszas szenvedés után elhunyt.

3. *Fazakas Lajos* (1859—1926). Ugyanazon a napon és ugyanazon órában, amikor Ürmössy Jenő kilehelte lelkét, köszöntött be a halál angyala Erdélyben a nyárad-szentmártoni lelkeszi lakásba, ahol kidöntötte egy nagy család oszlopát s elragadta egy népes gyülekezet fennköltlelkű pásztorát. A Fazakas Lajos neve egy fogalom volt egyházunkban. Jelentette a folyton égő lelkű prófétát, a gyülekezetéért önfeláldozással küzdő apostolt, akinek élete sem drága, csak hogy elvégezhesse az Úrtól vett szolgálatot. Széles mezőben terült el a nyáj, amelynek gondozása reá volt bízva. Nyárádszentmárton—Csikfalva társegyházközségek és az ehez tartozó nagykiterjedésű szórványok unitárius lakóit táplálta az élet italával. Lelke állandóan eszményi magaslatokon járt; de a világ és élet nem követte őtet ezekre a lelki szép tájakra. Ez a szomorú tapasztalat sokszor keserítette, de azért el nem csüggesztette. Hűségét az egyházkör avval jutalmazta, hogy hosszú időn keresztül, mint esperest az élére állította s majd tiszteletbeli esperessé választotta.

Családi életét az Isten gazdagon megáldotta. Négy fiú és négy leány tette teljessé annak a szépségét. De egyben növelte az élet terheit és gondjait. Azonban az önfeláldozó férj szorgalmas és fáradhatatlan munkássága és nemes egyszerűsége hősiiesen küzdött meg a mindig növekedő életterhekkkel. Gyermekeiket fölnevelhették s nagy részben szárnyaikra bocsáthatták, úgy, hogy a búcsuzó édes apának érzékeny lelkét neveletlen árváknak a sírása nem keserítette. Ez az élő Isten jutalmazása volt hűséges szolgáján.

4. *Ajtay János*. (1865—1926.) Alig hiszünk a futó tűzként terjedő, leverő hírek, sőt alig hiszünk még a gyászkeretes

nyomtatott betűnek is, hogy Homoródalmásnak élénk beszédű s mindig újabb terveken gondolkozó lelkipásztorja is dec. 18-án itt hagyta ezt a földi küzdő teret, amelyen egy életen keresztül harcolt, hogy itt egy szebb és jobb világot teremtsen. Hiszen olyan erősnek látszott s annyi akarat és erő sugárzott lelkéből! Ez az akarat és erő kész volt minden pillanatban harcba szállani mindennel, amit a maga jónak látott céljai útjában gondolt. Ezért volt egész élete egy állandó küzdelem. Miként Izrael népe a második templom építésénél, ő is egyik kezében kardot, a másikkban vakoló-kanalat tartott. Egyfelől építette a lelkében kialakított istenországát, másfelől védelmezte a saját művét azok ellen, akiket ellenségeinek gondolt. De mindkét irányú munkájában a legtisztább szándékok és legnemesebb indulatok vezették. Sokan nem értették meg tiszta szándékait s ezért sokszor ki kellett ürítenie a keserű poharat. Ő lelkiismerete nyugodtságával tette, abban a tudatban, hogy e földön ez az apostolok és próféták sorsa. De ellenfelei mellett voltak hívei és követői is, akik halálig kitartottak mellette.

Lelkészi működését a hódmezővásárhelyi missziói állomáson kezdte, majd a homoródalmási népes gyülekezet buzgó pásztorolásával folytatta. Emellett 25 éven keresztül volt az udvarhely vidéki lelkészkörnek elnöke, amelynek vezetésében maradó emlékét szerzett s azt a többi lelkészkörök elébe szinte példányképpül állította. Mindig voltak megbeszélésre váró gondolatai.

Kisgyörgy Sándor esperes leányával kötött házassága után Isten egy igazán szép és népes családdal áldotta meg, melyben a gyermekek, mint „szépen növekedő plánták” úgy fejlődtek vallásosságban és nemes egyszerűségben. Öt fiú- és két leány-gyermekkel gazdagították a magyarságot és az unitárius egyházat, akik közül hatnak az életlehetőségét is biztosították.

Ime rövid két hónap alatt is milyen félelmetes munkát végzett közöttünk a halál angyala, midőn legjobbainkra vetette reá magát, olyan korban, amikor még sokat vártunk és sokat adhattak volna az egyháznak. Áldásunk kíséri az elhunytakat síri nyugalmukra s kegyeletünk őrzi emléküket. A megszomorodott felek fájdalmában pedig őszinte részvétellel osztozunk.

V. A.

KOLOZS UNITÁRIUS TEMETŐJE.

Irta : Orosz Endre.

Kolozs volt bányaváros monografiája megírásának előkészítésével több mint egy évtizede foglalkozom. E város egykori elenyészett lakói és főleg régi köztisztviselői kiklétének nyomozása közben az 1923 év folyamán sorra került a kolozsi magyar temetők síremlékeinek vizsgálata, mert tudatában voltam annak, hogy a gondozott régi temetők az illető község múltjának egy-egy darab kőbe vésett történelmét képezik. A temetők kutatásának kezdetén sejtelmem ösztönszerűleg odavitt, a hol Kolozs legrégebbi temetője állott: a reformáció előtti róm. kath. parochiális templom romjai körül felfedezett cinterembe, mert a népek középkori szokásának megfelelően a templomok környezetét a holtak odatemetése által Kolozson is a kegyelet kertjévé szentelték. Itten azonban a lefolyt négyszázad viszontagságai következtében — bár a földből helyenként kibukkanó emberi csontvázak és a felszínen heverő csontvázrészecskék törmelékei a helynek régi temetői voltát kétségtelenné tették — már egyetlenegy síremlékre sem lehetett találni. Így kerültem pár lépéssel fennebb a hegyen, az elpusztult első katolikus temetőt korban követő második, vagyis a régi unitárius temetőbe.

A kolozsi öt felekezet temetője közül e helyen tehát az unitáriusokét, mint a reformáció utáni legelső itteni felekezet temetőjének síremlékeit mutatom be, hogy amit az idő vasfoga napjainkig megkímélt, magyarságunk fajszeretete és a kultúreszmék ápolása jegyében legyenek azok a jövődönök céltudatosan megőrizve a végpusztulástól. Nemzetünk évezredes múltjának annyi értékes és pótolhatatlan történelmi emléke semmisült meg részint a régebbi műveletlen előidőkben, részint a későbbi korok gondatlan közönyössége miatt, hogy jó példaadásként kötelességet vélek teljesíteni még e pár százéves magyar emlékeknek is ezen irodalmi megmentése által. Vidéki papjaink és tanítóink érdeklődését is óhajtanám felkelteni községük bármily szerény történelmi emlékei iránt, a mi a mai mesterségesen üzött emlékpusztítás silány korszakában a magyarság ezeréves múltjára érdeklődéssel birhat. Vessék emlékezetükbe *Kövári Lászlónak*, a nagynevű történelmi írónak ama szavait, hogy: imaszerű kötelessége legyen minden magyarnak mindent megővni e honban, mi emlék, s mindent összegyűjteni, mi gyűjthető.

Kolozs magyar temetői mind a várost északról határoló hegyvonulat déli lejtőjén fekszenek s ezeknek végső tagjaként az unitárius templom feletti oldalon az unitárius temető foglalja el a legszélső helyet. Ez a fürdőtől a *Paperdeje*, régen *Templómerdeje* felé vivő szekérút baloldalán egy szakadékos agyagmélyedés által elválasztott és külön tagolt hegygerincen fekszik. Itt

állanak szétszórtn az alábbi ismertető régi sírkövek, melyek két és fél-század viharait kiállották. A kolozsi nép régi jó erkölcsére mutat, hogy e régi, már gazdáltná vált sírköveket sem el nem hordta, sem durvaságból össze nem tördelte. A sírok közt természetesen sok van jeltelenül behorpadt és elaposodott sírhantr is, a melyekről egyebet nincs mit mondanom. A kövel jelölt sírok száma = 34; ezekből írás nélküli = 7 s feliratot viselő = 27 van. Azonban pusztulás következtében a feliratos kövek némelyike is nélküli az évszámot s ezeket leszámítva (3) a régi temető helyén fekvő datumos sírkövek száma = 24. Az íratlan kövek közül kettő faragatlan kőtuskó, négy pedig faragott ugyan, de eredetileg nem síremléknek faragták, hanem az ittèni leg-régibb, még az Árpád-házbeli királyok idejében *Szt. Imre herceg* tiszteletére épült róm. kath. nagy kőtemplom romjainak kapu- és ablakkeret kövei közül később egyszerűen beállították ide sírkövekkül. A feliratos kövek írásos lapjukkal mind kelet felé vannak fordítva, mely körülmény a délnyugatról jövő csapadékok pusztító hatása ellen oltalmára szolgál a feliratoknak. Ezek között érdekesek a szemöldökös párkányú tipikus XVII-ik századi álló sírkövek aminőket *Kelemen Lajos* tanár a marosvásárhelyi mai református temetőből ismertett.* Ezeknek alakja nagyított téglalap, melyeknek tetején a fedélszerű prizma alatt az írástükör fölé kiugró ereszforma párkány van faragva, ami a feliratnak az időjárás viszontagságai ellen való védelmére szolgál.

Ami a síremlékek korát illeti, legrégibbek a XVII-ik századból való kövek s ezekből van 7 drb. A XVIII-ik századból fennmaradt 4 drb. a XIX-ik századból 8 drb. s a XX-ik századra eső van 5 drb. A mellékelt táblázat a síremlékek jegyzékét abban a sorrendben mutatja, a mint a sírok a temetőben egymás után következnek.

A feliratos kövek leírása.

2. sz. Párkányos mészkő 90×36 cm írástükörrel, 19 soros latin felirattal.

IN † V REVE DOC SIM VIR : D : GIVS		MO R : AC TIS : US : GEOR KŐPECI :	Nyugszik E sírban Tiszteletes és Tudós Férfit György Kőpeczi úr Az unit. eccl. nak Kolos városában Éber szolgája Az ő kedves házas Társával Radle Annával. Elhunyt 1692. 29 October, Életének évében. Ez pedig 1690-ben meghalt az Úrban, 52 éves Korában.
ECCL : VNIT : IN OPIDO KÓLOS MNS TER VIGILANTSSIMUS CVM CONSOR TE THORI DILECTISSIMA ANNA RADLE OB II T ANNO 1692. 29 OCTOBR AETATIS SVAE HAEC VERO A 1690 — — HADEO AETATI SVVE LII.			

* A marosvásárhelyi református temető legrégibb sírkövei. Erdélyi Múzeum. 1909. évfolyam 154—161 l.

A kolozsi unitárius temető sírköveinek sorrendje.

Sor.	A holtak nevei	Év- szám	Jegyzetek
1.	Iratlan kőtuskó — — —	—	A hegylejtő Ny. oldalán, hantja már teljesen elnyészett.
2.	Georgius Köpeczi — — —	1692	Egyedül áll a hegyoldalon.
3.	Iratlan templomkő — —	—	A Szt. Imre herceg ősi templomából.
4.	Iratlan templomkő — —	—	" " " " " "
5.	Botos Péter — — — —	1620	Magánosan áll a hegyoldalon.
6.	Pilbák György — — — —	1921	
7.	Iratlan kőtömb — — — —	—	
8.	Erdélyi István — — — —	1646	Teteje csonka.
9.	Orros Kalára — — — —	1646	Mellette 1 iratlan kőkoporsó.
10.	Gergely Péter — — — —	1689	
11.	Johan Szentpéteri — — —	1645	Latin feliratú.
12.	Csete Györgyné — — —	1885	
13.	Iratlan templomkő — —	—	A Szt. Imre herceg ősi templomából.
14.	Szigeti Borbára — — —	1828	A vörös mészkő 3 oldala teleírva.
15.	Kozma Sámuel — — —	1812	A vörös mészkő 4 oldala teleírva.
16.	Bodi Istvánné — — — —	1923	
17.	Darkó József — — — —	1900	Unitárius kántor volt.
18.	Iratlan sírkőalj — — —	—	Felső része letört és elveszett.
19.	Neve hiányzik — — — —	1824	Derekán ketté törött síremlék.
20.	Kováts Anna — — — —	1850	Irott (cursiv) betűkkel.
21.	Sükesd K RI — — — —	1848	
22.	Péter Sára — — — —	1708	
23.	Péter Mihály — — — —	1679	
24.	Péter Sophia — — — —	1710	Pestisben halt meg.
25.	Kovács Imréné — — —	1881	
26.	Péter György — — — —	1710	Pestisben halt meg.
27.	Kutas Klára — — — —	1917	
28.	Iratlan templomkő — —	—	A Szt. Imre herceg ősi templomából.
29.	Dines Borbára — — — —	1790	Igen kezdetleges betűformákkal.
30.	Szőllősi Mihály — — —	1809	Teteje csonka.
31.	Balogh Imbre — — — —	1916	Kolozsvári mészkő.
32.	Sebesi Sofi — — — —	?	Teteje tördelt, alja mállott.
33.	Posoni Márton — — —	?	Dacittuffa. Íráslapja lehasadt.
34.	Id. Balog Gergely — — —	?	Koponya alatt 2 lábszárcsont faragva.

IRODALOM.

Bruce Barton: *The Man Nobody Knows.* (Akit senki sem ismer). Az igazi Jézus felfedezése. The Bobbs-Merrill Comp. Indianapolis, 1924.

A háboru után számtalan Jézus Élete jelent meg, a legkülönbözőbb felfogással tárgyalva a Názáreti Ember csodás és sok tekintetben még ma is homályba, mithoszok ködébe burkolt lényét. Valahogy mintha az eddig létező magyarázatok nem tudnák kielégíteni az emberiség lelkét. Viszont azonban soha sem volt oly mohó a vágy: közelébe, testvéri melegségébe férközni ennek a csodás Embernek. Minden társadalmi osztály, vallás, foglalkozás, a magáénak akarja őt tartani, más szóval, lényét a maga szemüvegén át nézi, s így könnyebben követheti. Ezek az új életrajzok mindenütt kihangsúlyozzák, hogy egy vallás nem aszerint áll, vagy bukik, hogy dogmái milyen filozófiai egységet tudnak megközelíteni, hanem, hogy a Názáreti Ember alakja melyiknél talál a legjobb magyarázatra s melyik viszi Őt a mindennapi emberhez, az ő problémáihoz és nehézségeihez a legközelebb.

Mr. Bartonnak ez nem a legelső ilyen irányú könyve, de mindannyi között ez a legsikerültebb. Ő az üzletember szempontjából tárgyalja a Jézus alakját és szereplését. A sikere óriási volt és az ma is. Pedig a könyvnek sok gyöngéje van, melyek főként az újabb biblia-kritika és általában a vallásnak, mint tudománynak nem ismerésén alapulnak. Mindjárt a kiinduló pontja is helytelen. A könyv mottójául odateszi Jézusnak azt a mondását, melyet az őt kereső Máriának és Józsefnek mondott, mikor őt sok keresés után a templomban a vénekkel vitatkozva találták. (Lukács II. 49.) Angolul ez így hangzik: „Wist ye not that I must be about my Fathr's business?” Itt a „business” szó csalékony. Ez annyit is jelent, mint „üzlet” s erre alapította Mr. Barton a felfogását; ám annyit is jelent, mint „dolog”. A magyar Biblia sokkal szerencsésebben így fordítja az idézett helyet: „Avagy nem tudjátok-e, hogy nekem azzal kell foglalatoskodnom, amelyek az én Atyámnak dolgai?” Szerzőnek elég lett volna belekukkantania az angol Dictionary of Christ and the Ghospels c. munkába, mely ezt az egész ügyet Business név alatt kifejti és megmagyarázza. Mr. Barton aztán a fenti hibás értelmezés alapján kimondja, hogy ő volt a modern üzlet megalapítója.

A könyv sikerének titkát felfogásának érdekességében kell keresnünk. Nem új ugyan, de mégis jól esik hallani, hogy Jézus nem volt sápadt, szikár, örökké bőjtőlő és másokat is aszkétaságra buzdító Szomorúságok Embere, hanem igenis egy erőteljes, életigenléssel tele, sok optimizmussal felruházott lélek, aki a mindennapi élet kis örömeitől nemhogy elvonni akarna, hanem azokban ő maga is részt vett. Hogy aztán csakugyan meg voltak-e benne azok a tulajdonságok is, amelyek ma ú. n. „sikeres üzletembernek“, még pedig amerikai mérték szerint, az alapvonásai, az kérdés. Az író ezt szeretné bizonyítani, de bizonyítgatásai ötletszerűleg, sokhelyt nevetségesen naivan vannak összeszedve. Beszéljenek a fejezetek címei a könyv tartalmáról. I. Az intéző-kormányzó kéz. II. A természet embere. III. A társaságbeli ember. IV. A ő módszerei. V. Az ő reklamjai. VI. A modern üzlet alapítója. VII. A Mester.

Ez a könyv mireánk nézve csak annyiban érdekes, hogy az emberek lelkében megnyilvánuló erős vágyak ad kifejezést, mely szeretné Jézust kivonni a dogmák és a Logos ködéből, hogy a maga igazi emberségében ideáljának állíthassa és követhesse. Az a sok tizezer példányszám, mely a fenti könyvet üzleti sikerré tette, biznyság arra, hogy a dogmák tanította Fájdalmak Embere át fog változni az Élet Emberévé, hogy igazán megváltója legyen az emberiségnek; nem a vérevel, hanem a mosolyával.

És azt a sok ezer példányt nem unitáriusok vásárolták össze egyedül, hanem katolikusok és protestánsok egyaránt.

Sz. S.

TARTALOMJEGYZÉK

a Keresztény Magvető 1926. évi folyamához.

I. Egyházi dolgozatok.

	Lap.
A. Faut: Prédikáció és istentisztelet	203
Pálffi Márton: Amerikai protestáns liturgia	239

II. Hittaniak, bölcselmiek.

Barth, Karl: Jakab apostol	197
Csiky Gábor dr.: Vallás és teológia	25
Kiss Elek dr.: A vallás és erkölcs unitárius nézőpontból	9, 69
Vári Albert: A betűk lelke	177

III. Nevelés, oktatásügy.

Iskolafelügyelőség gondnoki és tanári beiktató ünnep a kolozsvári kollégiumban 1926. június 3-án:	
Vári Albert: Imádság	59
Váradí Aurél dr. isk. felügyelő gondnok: Felolvasás	62
Ferencz József dr. „ „ „ „	66

IV. Történelmiak, életiratok.

Borbély István dr.: Péterfi Dénes emlékezete	1
„ „ „ Simén Domokos és kora	49, 109, 210
Boros György dr.: Emlékezés Perczelné Kozma Flórára	5
Gál Kelemen dr.: Brassai Sámuel	132, 227
„ „ „ Jakab Elek emlékezete	183
R. H. Grützmacher: Troeltsch Ernő	86
Kurt Kessler: Eucken Rudolf	191
Orosz Endre: A kolozsi unitárius temető	246
Vári Albert: Széplaki báró Petrichevich Horváth Kálmán	94
„ „ Vargyasi id. báró Daniel Lajos	95
„ „ Az ötven éves főpásztor	105
„ „ Egyházi irodalmunk 1925-ben	155
„ „ Id. Ütő Lajos, Deák Miklós, K. Nagy Gyula emlékezete	160
„ „ A halál aratása	

V. Egyházi élet.

Feza: Köri és iskolafelügyelő gondnoki értekezletek	89
V.: Unitárius napok Kolozsvárt	147
—: Főtanács után	151

VI. Vegyesek.

Nagy Károly ref. püspök halála, 46 l. — Elhunytak, 40, 101, 176. — Ferencz József püspök balesete, 47 l. — Dávid Ferenc lapszéli jegyzetei, 47 l. — Széplaki báró P. Horváth Kálmán temetése, 101 l. — Bölöni id. Tana Sámuel, 102 l. — Kovács Buba, 103 l. — Dr. Makkai Sándor, 103 l. — Assisi Ferenc, 174 l. — A budapesti unitárius egyházköztség 50 éves, 174 l. — Jakab Elek-kulturház felavatási ünnepély Szentgericén, 175 l. — Ellenreformáció Magyarországon, 175 l. — Beiratkozások különféle intézeteinkbe, 176 l. — Amerikai vendégünk, 176 l.

VII. Irodalom.

Borbély István dr.: A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. I. köt. (Ism. dr. Révész Imre) 37 l. — *Carl Mosse Wilbur Our Unitarian Heritage.* (Ism. B—ly) 40 l. — *Vásárhelyi János*: „Bizonyágtétel.“ (Ism. Vári Albert). — *Giovanni Papini*: Krisztus története. (Ism. V. A.) — *Hirschler József dr.*: A Vatikán művészete és élete. (Ism. dr. B. I.) 96 l. — *Csiky Gábor dr.*: Hiszek egy Istenben (Ism. V. A.) 97 l. — *Vásárhelyi János*: Megvigasztaltatva — vigasztalni. (Ism. V. A.) 98 l. — *Unitárius Könyvtár.* (100 l.) — *Böhlöny Vilmos*: „Profétáljatok.“ (Ism. V. A.) 164 l. — *Unitárius Szószék* (Ism. V.) 166 l. — *Kiss Elek dr.*: Unitárius hit és erkölcstan a nagy közönség használatára. (—) 169 l. *Ütő Lajos*: Megnyilatkozásunk helye. (Ism. ij) 170 l. — *Albert Iván*: Száradt szirmok. (Ism. P. M.) 172 l. — *Fülöp József*: Vergődik, lázadok a lelkem. (Ism. P. M.) 173 l. — *A Kolozsvári Unitárius Kollégium Értesítője az 1925—26 isk. évről.* 173 l. — *Vári Albert*: Keressétek először Istennek országát, 176 l. — *Bruce Barton*: Akit senki sem ismer. (Ism. Sz. S.) 249 l.

